

ŽVILGSNIS Į MAŽOSIOS LIETUVOS ISTORIOGRAFIJĄ

I. SENIAUSIOS PAŽIŪROS Į MAŽOSIOS LIETUVOS GYVENTOJUS

Joks humanitarinis mokslas nėra taip artimai susijęs su bėgamuoju gyvenimu, kaip istorija. Įvairios visuomeninės srovės, idėjos, politinės linkmės, vyraujančios religinės, filosofinės, apłamai, pasaulėžiūros doktrinos, visuomeninių grupių siekimai ir kovų tikslai atsispindi istorijos moksle. Jame susiduria praeitis su dabartimi. Dabartinio gyvenimo aplinka veikia istoriko pažiūras į praeitį. Dažnai praeities gyvenimo reiškiniai aiškinami pagal dabartinius turimus tikslus. Tad istorija lyg virsta ne tik praeities, bet ir dabarties mokslu, atseit, visuomenėje vyraujančių srovių atspindžiu.

Geras čia trumpai užmintai taisyklei pavyzdys yra Mažosios Lietuvos istorija.

Mažoji Lietuva yra buvusios Prūsijos šiaurės rytų kampelis, proistoriniais laikais ir per kelis istorinių laikų amžius buvo beveik dviejų aisčių (baltų) kilčių, nadruvių ir skalvių, apgyvendintas. Šių kilčių, vardus pirmiausiai randame seniausioje Vokiečių Ordino vadinamoje *Dusburgo kronikoje*, baigtoje apie 1339 m. Jos minimos 11 prūsų giminių tarpe, t. y. laikytos prūsais ¹. Tad Dusburgo liudijimu, seniausi Mažosios Lietuvos gyventojai buvo prūsai.

Kai vėlesniais laikais išryškėjo, kad šiaurės rytinis Prūsijos kraštas, maždaug nuo Nemuno iki Deimenos upės, beveik vien lietuvių apgyventas, tai Dusburgo tvirtintas nadruvių ir skalvių prūsiškumas nebuvo kai kieno paisomas ; imta vieno kito tvir-

¹ *Scriptores Rerum Prussicarum*, I t., 51 psl.

tinti, kad šiame Prūsijos kampe nuo seniausių laikų ne prūsų, bet lietuvių gyventa. Bene pirmas taip samprotavo XVII amž. gale rašęs, Torno mieste gyvenęs, istorikas Kristupas Hartknochas. Jis, kalbėdamas apie prūsų kalbą, sako : « Rytinėse vietose, kur Prūsų kraštas šliejasi prie Lietuvos didžiosios kunigaikštijos, šiandien kalbama lietuviškai; tad galima spėti, kad ir anksčiau ten lietuvių kalba visai ar iš dalies kalbėta »². Iš to Hartknochas veda, kad prieš Ordino atėjimą prūsiškai tekalbėta iš 11 Dusburgo minimų sričių tik 6 : Pamedėje, Pagudėje, Varmėje, Notangoje, Bartoje ir Semboje³. Kaip matome, Hartknochas išskiria iš prūsų kalbos tarpo be nadruvių ir skalvių dar ir trečią — sūduvių kiltį. Matyti, ją ir linko laikyti lietuvių kalbos baltais.

Visai pagal Hartknocho samprotavo apie Prūsijos lietuvius ir jo bendralaikis ir bičiulis Motiejus Pretorijus, klaipėdietis kilimu, gerai mokėjęs lietuvių kalbą. Jis tiesiog vadina lietuvių gyvenamas sritis Nadruva, Sūduva ir Skalva, t. y. Dusburgo sričių vardais⁴. Čionykščių lietuvių kalba mažai kuo skiriasi nuo kalbos Žemaičių ir Lietuvos. Skirtumas tik tas, kad «kai kurios raidės sukeičiamos».

Tame pat šiaurės rytų Prūsijos kampelyje perdėm lietuvius gyvenančius pažymi ir XVI amž. autorius Kasparas Hennenbergeris, kai jis apie Įsruties valsčių pastebi: «Šiame valsčiuje beveik vieni lietuviai»⁵. 70 metų anksčiau prieš jį rašęs S. Grunau mini lietuvius, gyvenančius Ragainės ir Tilžės apylinkėse⁶. Tad XVI, XVII amž. autoriams nėra šiaurės rytų Prūsų kampelyje kitų gyventojų, kaip lietuvių. Jiems jie seni pirmą kartą krašto gyventojai.

Beveik grynai lietuvių gyventas šiaurės rytų Prūsijos kampelis gan plačiai aprašytas XVIII amž. pirmos pusės autoriaus A.

H. Lukanuso 1748 m. parašytame veikale, kurio tik maža dalis

² M. CHR. HARTKNOCH, *Alt- und Neues Preussen oder Preussische Historien*, Frankfurtas 1684, 89 psl.

³ Ten pat.

⁴ M. PRAETORIUS, *Deliciae Prussicae oder Preussische Schaubühne*, išleido W. PIERSON, Berlynas 1871, 134 psl.

⁵ CASPAR HENNENBERGER, *Erklärung der Preussischen grossem Landtaffel*, Karaliaučius 1595, 160 psl.

⁶ SIMON GRUNAU, *Preussische Chronik*, išleido PERLBACH 1875, I t., 93 psl.

tėra išspausdinta⁷. Ištisame (24) skyriuje jis vaizduoja lietuvių papročius pagal ankstyvesnius autorius, daugiausia Pretorijų ir Hennenbergerį.

Lukanus įdomus tuo, kad jis pirmas duoda trumpą Mažosios Lietuvos istoriją⁸. Jis kalba apie Nadruvos, Skalvos ir Sūduvos nukariavimą, apie gyventojų sukilimą ir jų numalšinimą. Nuo karų ir sukilimų kraštai ištuštėję. Į pratuštėjusias vietas tarp Labguvos ir Klaipėdos didieji magistrai keldavo tarp kitų ir belaisvius iš Lietuvos ir Žemaičių, pirma pakrikštiję juos. Atkeltieji lietuviai ir žemaičiai lengvai sutapo su vietiniais, nes turėjo su jais « bendrus papročius, įpročius ir dar su dauguma nadruvių ir skalvių bendrą kalbą ». čia pat mūsų autorius, pasiremdamas Hartknocho autoritetu tvirtina, jog nadruvių, skalvių ir lietuvių kalbos su senprūsių ir kuršių kalbomis buvusios seserys vienos motinos kalbos. Kadangi Ordino atkeltųjų lietuvių palikuonys gyveno Lietuvoje, tai šis kraštas, kur jie įkurdinti, gavo Mažosios Lietuvos vardą.

Lukanuso pavartotas Mažosios Lietuvos terminas ne jo sukurtas. Jis bus girdėjęs jį žmonių vartojamą ir įrašė į savo darbą vietoje kito, Prūsų Lietuvos vardo. O šis vardas jau turėtas T. Lepnerio XVII amž.⁹

Kada ir kaip Mažosios Lietuvos vardas kilo, tikrai susekti negalima. Tiek tik aišku, kad terminas turėjo atsirasti ryšium su Lietuvos vardu ir turėjo žymėti tų pačių lietuvių gyvenamą tik mažesnę kraštą nei Lietuva. Mažosios Lietuvos ir Lietuvos pavadinimuose galima išžiūrėti bendro, politiškai suskaldyto, vienos ir tos pačios lietuvių tautos gyvenamo krašto dalis¹⁰.

⁷ AUGUST H. LUKANUS, *Preussens uralter und heutiger Zustand*, Lötzen 1912.

⁸ Ten pat, I t., 366 psl. (2 skyrius : Lithauen).

⁹ M. L. Būdviečių klebonas T. LEPNERIS 1690 m. išleido veikaliuką *Preusche Littauer*, kuriame Prūsijos Lietuva vadina kraštą, « kur lietuvių kalba ypač vartojama ».

¹⁰ Mažosios Lietuvos ir Lietuvos pavadinimuose turime gerą atitiktumą Mažosios Rusijos ir Rusijos varduose. Jų vardai kilo, kai po totorių antplūdžio atsirado dvi Rusijos : viena didesnė aplink Maskvą ir kita maža, Haličo-Volynės kunigaikštija. Ši paskutinė nuo XIV amž. pradžios pasivadino *Russia Minor*. Pavadinimas kunigaikštijai perkeltas nuo jos 1303 m. įkurtos atskiros metropolijos pavadinimo Bizantijos

Ankstyviausias šaltinis, kur Mažosios Lietuvos vardas užtikamas, yra Simono Grunau kronika ¹¹. Toje nežabotos vaizduotės autoriaus kronikoje, kupinoje prasimanytų pasakų, visokių nebuvusių asmenų ir vietų pavadinimų, perniek būtų pastangos susekti konkrečią Mažosios Lietuvos termino prasmę. Galima tik klausti, kaip jam atėjo į galvą pati Mažosios Lietuvos sąvoka.

Grunau Mažoji Lietuva siejama su *Boycko* ir *Nymmo* upėmis ir miestu *Gartho* ¹². Pasak kronikos leidėja, upės yra Nemunas ir Bugas, miestas Gardinas. Iš to K. Forstreuteris, atkreipęs dėmesį į tą Grunau Mažosios Lietuvos terminą, ir padarė išvadą : «S. Grunau apie 1520 m. Mažąją Lietuvą vadino kraštą prie Gardino ir Kauno»¹³. Forstreuteris suranda ir motyvą tam kraštui ne kur kitur, o toje vietoje lokalizuoti. Girdi, Grunau senam Sūduvos kraštui ieškojo vietos vadinamame Sūduvos kampe (*Sudanischer Winkel*) ir prie Kuršo įlankos. Todėl kitai, tikrai Sūduvai jis turėjo duoti kitą vardą — Mažoji Lietuva, «laikydamas ją tuomet Lietuvai priklausančias sritis».

Pagal Forstreuterį išeitų, kad Grunau turėjo galvoje dvi Sūduvas ir vienai jų, Dusburgo kronikoje išskaitytoje, davė Mažosios Lietuvos vardą. Klausimas kyla, kam Grunau prirėkė dviejų Sūduvų, jei šaltinyje jis tik vieną surado ? Juk šiaip jis Dusburgo sričių neskaldė, kai jų 11 priskaičiavo¹⁴.

Jei Grunau būtų apsiribojęs vien Prūsijos istorija, jam būtų pakakę 11 Dusburgo kilčių bei sričių, ir Mažosios Lietuvos reikalas būtų atkritęs. Jam prirėkė Mažosios Lietuvos vardo, kai jis, sekdamas Erasmu Stella¹⁵, turėjo padalyti Vaidevučio paliktą

patriarcho raštuose (*e Mikra Rosia*) O. PRITSAK and J. S. RESHETAR, *The Ukraine and the Dialectic of the Nation-Building. The development of the USSR*. Seattle 1964, 256 psl.

¹¹ S. GRUNAU, *Preussische Chronik*, išleido PERLBACH, 1875, I t., 69 psl.

¹² Ten pat : «... von Boycko und Nymmo der flissende wasser und eine feste Gartho, und dis lantt hoite heist Undir — aber Kleinlittaw ».

¹³ K. FORSTREUTER, *Die Entwicklung der Grenze zwischen Preussen und Litauen seit 1422*, žr. *Altpreussische Forschungen*, 18 (1941) 68 psl., pastaba.

¹⁴ S. GRUNAU, *Preussische Chronik*, išleido PERLBACH, 1875, I t., 36 psl.

¹⁵ ERASMUS STELLA parašė 1518 m. mažą veikaliuką *De Borussiae antiquitatibus libri 2*, kur mini tarp prūsų mitologinių vardų ir vieną *Lyttpho*.

valstybę tarp jo sūnų ir pirmam jų *Lyttpho* skirti Lietuvą. Bet jis vietoje Lietuvos parinko jam, turi būti, artimesnę Mažąją Lietuvą. Jis net pažymėjo, kad tas Vaidevučio vyriausio sūnaus kraštas «šiandien Mažąja Lietuva vadinamas». Iš šios jo pastabos aišku, kad Grunau Mažosios Lietuvos pavadinimas paimtas iš žmonių kalbos ir jis jo neprasimanė, kaip tvirtina Forstreuteris¹⁶. Iš to galima spręsti, kad Mažosios Lietuvos vardas jau prieš XVI amž. vartotas ir todėl Lukanus gal ir turėjo pagrindo kalbėti apie lietuvių kurdinimą nadruvių ir skalvių žemėse jau XIV amž.¹⁷

Matyti, tam fantastui vienuoliui su artimu Mažosios Lietuvos vardu šmėkšojo ir pačios Lietuvos vaizdas. Galimas daiktas, kad jo *Lyttpho* sūnui duotas *Gartho* vardas kilo iš Lietuvos kunigaikščio, sakysim, Algirdo vardo. Patys *Gartho*, *Grottna* ir *Gartz* vardai nebūtinai turėjo reikšti Gardino miestą. Jam jie galėjo būti sinonimais Aukštaičių Lietuvos, kaip žodžiui *Garthen* ta prasmė duota 65 keliaraštyje¹⁸, t. y. Ordino raštinėje apie 1400 m. Tada išeitų, kad tam pramanytam *Lyttpho* kunigaikščiui priskirta Mažoji Lietuva sujaukta su Didžiąja Lietuva ir su Gardino miestu. Kad Mažoji Lietuva Grunau vaizduotėje rizgo su visa Lietuva, galima spėlioti su geru pagrindu iš ypatingos pagyros prikergtos *Gartho* kunigaikščiui: «Ir *Gartho*, laikui slenkant, galingus kraštus išigijo, ir buvo galingas, ir visai karališkai elgėsi, ir turėjo daug bajorų sūnumis»¹⁹. Apie jokią kitą sritį jis taip neatsiliepė ir todėl leistina manyti, kad esamoji Lietuvos didžioji kunigaikštija jam šią pastabą bus įteigusi.

Grunau sekdamas ir Lucas David duoda Mažosios Lietuvos vardą 1576 m. baigtoje kronikoje²⁰. Įdomus Davido Mažosios Lietuvos vardo paminėjimo būdas. Jam jis iškilo kalbant apie kryžiuočių

¹⁶ K. FORSTREUTER, *Die Entwicklung der Grenze zwischen Preussen und Litauen seit 1422*, žr. *Altpreussische Forschungen*, 18 (1941) 68 psl.

¹⁷ Ten pat. Forstreuteris neturėjo pagrindo jam prikaišioti, kam jis kalba apie lietuvių įkurdinimą XIV, o ne XVI amžiuje.

¹⁸ *Scriptores Berum Prussicarum*, II t., 692 psl., 24 išnaša.

¹⁹ Ten pat, I t., 69 psl. : « Und Gartho mit der Zeit mechtige lande gewan und ward I mechtigk und sich ganz koenigsch hilt und heit auch viel bajores zu soene ».

²⁰ LUCAS DAVID, *Preussische Chronik*, išleido E. HENNIG, Karaliaučius 1818, V t., 64-65 psl.

karus su Lietuva, kurią «nekuriose vietose nuo Ordino žemių skiria didelė Nemuno upė ». Tęsdamas kalbą toliau, jis prasitaria apie Lietuvos kraštus (*Landē*). Ir lyg pasiteisindamas dėl pavartotos daugiskaitos čia pat priduria žodžius (gal būti kronikos leidėjo skliausteliuose suimtus): «Aš turiu galvoje Didžiąją ir Mažąją Lietuvą». Negalima pritarti Forstreuteriui, kai jis mano²¹, kad Davidui Mažoji Lietuva buvo Gardino sritis. Juk jis kalba apie abu, Didžiosios ir Mažosios Lietuvos kraštus, šliejančius prie Nemuno ir šis keliose vietose juos skiriaš nuo Ordino valdų. Vadinasi, Mažoji Lietuva yra kraštas prie Nemuno ir prie Ordino žemės ir nėra pagrindo ginčyti, jog tai nebuvo lietuviška sritis, apie kurią jau kalbėjo Lukanus.

Iš L. Davido Didžiosios ir Mažosios Lietuvos gretinimo aiškėja, jog abi sąvokos tuo metu laikytos santykinėmis (koreliatyvinėmis), atseit pareinamomis kita nuo kitos. Galimas daiktas, kad iš pradinio oficialaus didžiosios Lietuvos kunigaikštijos pavadinimo kilo Didžioji Lietuva. Tada šalia jos atsirado ir Mažoji Lietuva. Šis paskutinis pavadinimas turėjo žymėti kraštą už Didžiosios Lietuvos ribų. Tai sritis Ordino ir vėliau Prūsų kunigaikštijos valdžioje.

Iš pasakyto turėtų aiškėti, kad Mažoji Lietuva, kaip ją Prūsijos autoriai vaizdavosi, maždaug sutapo su minėtomis nadruvių ir skalvių kilčių sritimis. Tos sritys Ordino ir Lietuvos karų metu, XIII, XIV amž., vis vadintos *vasta deserta*, *magna solitudo* ar tiesiog *deserta* bei *solitudo*, t. y. didžioji dykra. Iš Dusburgo kai kas galėjo išskaityti, kad ta dykra pasidarė dėl karų, Ordinui išnaikinus gyventojus. Jau Grunau turėjo šios dykros vaizdą, kai jis rašė, jog tarp Mažosios Lietuvos ir Ordino « dideli krūmai ir miškai tėra », kuriems karai pradžia davė²². Iš kitos pusės buvo žinoma sisteminga ir be pertraukos varyta Ordino kolonizacinė politika, traukiant nausėdžius iš svetur, ypač iš Vokietijos. Iš to ir padaryta išvada, kad Mažoji Lietuva ar pradžioje buvę nadruvių ir skalvių kraštai lietuvių kolonistų turėjo būti apgyvendinti. Bene pirmas autorius taip galvojęs buvo minėtas Lukanus. Jis kalbėjo apie prūsų paliktą dykrą Nadruvoje ir iš

²¹ K. FORSTREUTER, *Die Entwicklung der Grenze zwischen Preussen und Litauen seit 1422*, *zr. Altpreussische Forschungen*, 18 (1941) 68 psl.

²² S. GRUNAU, *Preussische Chronik*, isleido PERLBACH, 1875, I t., 69 psl.

dalies Skalvoje, kurią «didieji magistrai ne taip stipriai kaip kitas sritis vokiškomis kolonijomis pildė, bet daugiau didlietuvius apgyvendė»²³.

II. MAŽALIETUVIAI ČIABUVIAI AR IMIGRANTAI ?

Kai nuo XIX amž. pradžios ryšium su kilusia romantizmo srove Vokietijoje imta tikrai moksliskai, pagal griežtą šaltinių kritiką, tirti praeitį, Ordino istorija susilaukė ypatingo dėmesio. Ordinas romantikams rodėsi ideališka viduramžiška institucija, vokiečių tautos taurumo pavyzdys. Imta domėtis jo praeitimi ir ją tirti. Iš romantinės istoriko Liudeno (Jenoje) mokyklos išėjęs Jonas Voigtas, atvykęs profesoriauti į Karaliaučių, ėmėsi rašyti didelę Ordino istoriją. Per 14 metų prirašė net 9 tomus. Didelis darbas, parašytas perdėm pagal šaltinius, imtus daugiausiai iš Karaliaučiaus archyvo, kurio direktoriumi jis buvo. Atrodo, kad tame dideliame veikle turėjo būti plačiai paliesta ir Mažosios Lietuvos praeitis iki 1525 m., kol jo istorija siekia. Bet to nėra. Voigtui daugiau rūpėjo Ordino ir tai politinė istorija. Jis beveik nematė Mažosios Lietuvos ir lietuvių Rytprūsiuose. Mažai jam rūpėjo ir dykros kolonizacija.

Mažosios Lietuvos klausimą XIX amž. pirmieji ėmė kelti Prūsijos sritiniai istorikai. Jų pirmųjų ir išymiųjų tarpe buvo M. Toeppenas. Jis bus bene pirmas vokiečių autorius XIX amž., suabejojęs nadruvių, skalvių ir sūduvių prūsiškumu ir taręs juos buvus lietuvius²⁴. Jis užsimena lietuvių (iš Didžiosios Lietuvos) imigracijos teoriją ir ją paneigia, sakydamas : « Nėra užsilikę jokių duomenų, kad gyventojai maždaug Ordino laikais ten būtų atėję ». Jam nieko nereiškia ir Voigto užuominos apie lietuvių apsigyvenimą Prūsijoje ir jis daro reikšmingą, vėliau ne vieno autoriaus kartotą išvadą : « Ši tautybė (t. y. lietuvių) turi visas autochtoniškumo žymes» (*das Gepräde einer ursprünglichen*). Pasak jo, Dusburgas juos priskyrė prie prūsų todėl, kad jie priklaušė Ordino valstybei, kaip priskyrė prie prūsų ir Kulmo gyven-

²³ A. H. LUKANUS, *Preussens uralter und heutiger Zustand*, Lötzen 1912, I t., 376 psl.

²⁴ *Historisch-comparative Geographie von Preussen*, Gotha 1858, 34 psl.

tojus lenkus. Toeppenas tezei sutvirtinti naudoja dar Mindaugo dovanojimo dokumentus, kur minima Nadruva ir Skalva tarp Ordinui dovanotų žemių. Mindaugas vargiai jas būtų dovanojęs, jei tos giminės būtų buvusios prūsiškos.

Įtakingo istoriko Töppeno įrodinėjimai prislopino, jei ir nenu-tildė, lietuvių imigracijos šalininkų balsus ir atgaivino XVII amž. Hartknocho skelbtą minėtą pažiūrą. Ką Toeppenas įrodinėjo istorijos mokslo priemonėmis, tai sutvirtino A. Bezenbergeris filologiniais argumentais. Priimdamas Toeppeno tezę, jis ėmėsi brėžti pirmykščią sieną, skyrusią lietuvius nuo prūsų. Tam jis panaudojo prūsišką kaimo pavadinimą *kaimis* ir lietuvišką — *kiemas* (jis rašo *kemas*)²⁵. Pagal vokiečių generalinio štabo žemėlapi ir dar kai kuriuos kitus šaltinius jis vedė rytinę liniją vietovardžių su galūne *keim* (*kaim*), kurie turėjo būti prūsiški. Iš kitos pusės jis vedė vietovardžių liniją su galūne *kehmen* ir stengėsi susekti vakarinę lietuvių gyvenamo ploto sieną. Jei kas pagal suminėtas jo vietoves žemėlapyje vestų linijas, žiūrėdamas, kad už prūsiškų vardų linijos į rytus neliktų vietovardžių, sudarytų su *keim* ar *kaim* ir už lietuviškų vardų linijos į vakarus su *hiem* (*hém*), tai tarp abiejų linijų gautųsi spėjamoji siena tarp senųjų prūsų ir lietuvių sričių. Šią išvadą Bezenbergeris tikrino dar ir kitomis žodžių poromis : *garbis* — kalnas, *ape* — upė²⁶. Suminėjęs nemaža prūsiškų ir lietuviškų vietovardžių, Bezenbergeris padarė išvadą, kad jie « bendra linkme » patvirtina *keim* ir *kiem* liniją²⁷. O ši linija, jo teigimu, sutampa su Toeppeno nubrėžta rytine prūsų siena²⁸.

Toeppenas, laikydamas nadruvius lietuviais, tą sieną pažymėjo nuo Kuršių įlankos šiaurėje Deimenos, Priegliaus, Alnos upėmis vakaruose ir maždaug Unguros ir Goldapės upėmis pietuose. Iš čia ir atsirado garsioji Deimenos, Priegliaus ir Alnos upių siena, kurios siekė pirmykščių mažlietuvių sodybas.

Didelis Bezenbergerio autoritetas ir dar beveik kompaktiškai

²⁵ A. BEZZENBERGER, *Die litauisch-preussische Grenze*, zr. *Altpreussische Monatsschrift*, 18 (1882) 651-655 psl.

²⁶ *Über die Verbreitung einiger Ortsnamen in Ostpreussen*, zr. *Altpreussische Monatsschrift*, 19 (1892) 123-128 psl.

²⁷ Ten pat, 127 psl.

²⁸ A. BEZZENBERGER, *Die litauisch-preussische Grenze*, zr. *Antpreussische Monatsschrift*, 18 (1882) 653 psl.

lietuvių gyventi Rytprūsiai iki Deimenos ir Alnos tvirtino tą sieną ir pažiūra drauge, kad lietuviai yra pirmykščiai krašto gyventojai. Ši pažiūra, pavyzdžiui, pirmavo Tilžėje 1879 m. įsikūrusioje draugijoje, — *Litauisch Literarische Gesellschaft*, — ir jos organe skelbti duomenys tvirtino lietuvių autochtoniškumą. Bet iš kitos pusės tie patys tyrinėtojai žinojo prieš šimtmečius buvusią didelę dykrą ar geriau girią (*Wildnis*) dabartinės prūsiskos Lietuvos vietoje. Įvairiuose lokalinės istorijos tyrinėjimuose buvo susekta kaimų, bažnyčių ir šiaip gyvenviečių įvairios įsikūrimo datos vėlesniais laikais, ypač XVI amž. Iš čia ir prasikišdavo šalia autochtoniškumo ir lietuvių imigracijos iš didžiosios Lietuvos mintis. Pirmas žymesnis praeito šimtmečio autorius, suabejojęs lietuvius buvus pirmykščius gyventojus, buvo kruopštus Ordino laikų šaltinių tyrinėtojas dvarininkas L. Weberis²⁹. Jis patikėjo Dusburgui ir jo pasekėjui Schützu, kalbėjusiems apie Nadruvos ir Skalvos beveik visišką ir Sūduvos gyventojų visišką išnaikinimą. Iš to Weberis padarė išvadą : « Šis mažas, maždaug 2000 nevokiečių sielų skaičius nepakankamas vėlesniems Lietuvos gyventojams išaiškinti »³⁰. Jam lietuviai Rytprūsiose yra mįslė ir jų įkurdinimo istorija « turėtų būti dar aiškinama »³¹. Tiesa, Weberis nekalba apie lietuvių imigraciją. Jam kyla tik klausimas, kaip lietuviai įsiveisė kraštuose, kurie Ordino pasiekti ištuštėjo. Kitaip sakant, jam neaišku, kaip buvo apgyvendinta ta didžioji giria.

Gilinantis į Rytprūsių ūkio istoriją, imta plačiau liesti kolonizacijos klausimas ir tame sąryšyje lietuvių kurdinimas buvusiose apytuščiose giriose. Šiuos dalykus tyrinėję istorikai pirmiausia dėstė Ordino kolonizacinę politiką jo galybės laikais, maždaug iki 1400 m. Per tą laiką Ordinas tesuskubo kolonizuoti kraštą maždaug iki Priegliaus ir tai nepilnai. Toliau į rytus silpnai vyko vokiečių kolonizacija. Pati rytinė didžiosios girios dalis pradėta labiau kolonizuoti tik kunigaikščio Albrechto Hohencolerno. Su jo kolonizacija vokiečių istorikai ir sieja lietuvių imigraciją į Rytprūsius.

Bene pirmas istorikas, palietęs aiškiai lietuvių imigraciją

²⁹ L. WEBER, *Preussen vor 500 Jahren*, Dancigas 1878.

³⁰ Ten pat, 115 psl.

³¹ Ten pat, 141 psl.

buvo H. Plehnas³². Jo nuomone, Mažoji Lietuva iki Albrechto laikų į rytus nuo Deimenos ir Unguros tik šiek tiek buvo apgyventa palei Priegliaus upę. Toliau į rytus plotai buvę apytuščiai. Šiuose plotuose kunigaikštis vykdė kolonizaciją, traukdamas kolonistus iš vakarų ir daugiausia iš rytų. Kolonizacija Albrechto laikais vykusi ir be valstybės vadovybės. Kaip ji vyko, mūsų autorius nesiteikia paaiškinti. Tačiau jis paleidžia reikšmingą teiginį: « Kiek mums žinoma, XVI amž. pradžioje vyko didelis persikėlimas iš Lenkijai priklausiusios Lietuvos (t. y iš didžiosios kunigaikštijos) į Ordino kraštą »³³. Teiginys plikas, be įrodymų. Tiesiog stebėtis reikia, kai autorius daugiausia remiasi Toeppeno ir Bezenbergerio autoritetais, kurių nė vienas panašiai nekalbėjo, nors Toeppenas ir užsiminė tik šiek tiek apie imigraciją iš Lietuvos kunigaikščių laikais. Nekalbėjo taip ir Weberis, jo cituojamas trečias autoritetas.

Nors Plehnas kalbėjo apie imigraciją iš Didžiosios Lietuvos, tačiau jis neneigė čia ir anksčiau buvusių sodybų³⁴. Jei buvo sodybos, galėjo vykti ir vidaus kolonizacija. Tik mūsų autorius apie ją nekalba. Lyg pasiteisindamas, kodėl neteikia įrodymų lietuvių imigracijai, jis baigdamas pastebi: « Kolonizacijos istorija XVI ir XVII amž. dar neparašyta ».

Plehno mesta mintis apie lietuvių imigraciją XVI amž. pradžioje be svaresnių įrodymų iš pat pradžių nesusilaukė didesnio dėmesio. Ji tik po 15 metų prisiminta ir pasistengta labiau pagrįsti ir išplėtoti. O tuo tarpu betarpiškai po Plehno sekusieji autoriai nepaisė jos. Pavyzdys yra J. Kuckas³⁵.

Jo išvedžiojimu, vakarinėje Nadruvoje (buvusios Labguvos apskrities dalis į rytus nuo Deimenos ir buvusios Vėluvos apskrities dalis į šiaurę nuo Priegliaus) atvykęs Ordinas rado gyvenančius lietuvius, kurie — nors ir nedidelis kiekis — paliko ir po naikinančių karų. Jų išliko čia pakankamas skaičius senoms tradicijoms išlaikyti. Vėliau jų krašte įsikūrusieji kalbos atžvilgiu

³² Zur Geschichte der Agrarverfassung von Ost- und Westpreussen, žr. *Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte*, 18 (1905).

³³ Ten pat, 99 psl.

³⁴ Ten pat, 106 psl. : autorius kalba apie palivarkus Ordino laikais, neišskirdamas, rodos, ir Mažosios Lietuvos.

³⁵ J. KUCK. *Die Siedlungen im westlichen Nadrauen* (disertacija), Leipcigas 1909.

sutapo su jais. Tokią išvadą jis tegalėjo daryti turėdamas galvoje čia beveik vien lietuvius gyvenančius.

Pamokančios autoriaus sustatytos lentelės, kur pagal archyvinius dokumentus duodami vardai kaimų nuo XIV amž. pradžios iki 1905 metų. Mus dominančiame laike, 1300-1525 m., t. y. tada, kai, pagal naujus autorius, dar nebuvo lietuvių Rytprūsiose, Kuokas priskaitė vakarinėje Nadruvoje 50 kaimų, kurių 38 turi gryniausius lietuviškus vardus³⁶. Jiems lietuviško skambesio negalėtume paneigti, nors jų gyventojus ir prūsais laikytume, kaip nemaža dabartinių autorių linksta.

Kaip matome, per visą XIX amž. vyravo pažiūra, kad lietuviai senieji, pirmykščiai krašto gyventojai Mažojoje Lietuvoje. Ji, kad ir netiesioginiai, pareiškta jau Grunau kronikoje, kurioje randame seniausią Mažosios Lietuvos vardą. XVII amž. gale ją turėjo Chr. Hartknochas, grindęs kalbos duomenimis. Visai panašiai apie Mažąją Lietuvą kalbėjo ir M. Praetorius, vadinęs ją tiesiog Nadruva³⁷. Du žymūs mokslininkai, Toeppenas ir Bezzenbergeris sutvirtino, tikrai moksliskai pagrindė lietuvių autochtoniškumo mokslą.

Šalia šios vyraujančios pažiūros prasikišdavo ir kita — lietuvių imigracijos pažiūra. Apie Lietuvių imigraciją imta kalbėti ryšium su dykra ar, geriau, giriomis, dengusiomis nadruvių ir skalvių kraštus. Jos buvo žinomos iš Dusburgo kronikos ir iš kitų šaltinių. Apie jas kalbėjo ir S. Grunau³⁸, užsiminė kiek ir Hennenbergeris³⁹. Girios, vėliau apgyvendintos, turėjo gauti gyventojus iš visų pusių, ypač iš Didžiosios Lietuvos. Taip galvojo pirmas Lukanus, rašęs apie bent dalies Didžiosios Lietuvos lietuvių atvykimą į Rytprūsius jau XIV amž. Vėlesniais laikais, matyti, klausimas nuolatos keltas, ar lietuviai vietiniai, ar imigrantai. Pirmas rimčiau šį klausimą pastatė, kaip matėme, Weberis ir paliko jį atvira. Daugiau apie lietuvius imigrantus ėmė

³⁶ Ten pat, 23 psl.

³⁷ M. PRAETORIUS, *Von den unterschiedlichen Mundarten der alten Preussen*, žr. *Acta Borussica*, II (1731) 551 psl.

³⁸ *Preussische Chronik*, išleido PERLBACH, 1875, I t., 36 psl. Nadruerlandt ist beute auch meisten teile wüste ».

³⁹ *Erklärung der Preussischen grossem Landtaffel*, Karaliaučius 1595, Erläuterung 6 : « Im Insterburgischen, Kangnittischen und etzlichen anderen Aemtern zuvor auch lange Zeit wuest gelegen ».

kalbėti Rytprūsių ūkio istorikai, dėstę krašto kolonizacijos bei ūkių kūrimo istoriją. Jie susidurdavo su dokumentais, kalbėjusiais apie lietuvių įkurdinimą. Iš to jie padarė išvada, kad lietuviai atvyko iš Didžiosios Lietuvos, kaip rodo Plehno pavyzdys.

III. SUKLESTĖJĘS LIETUVIŲ IMIGRACIJOS MOKSLAS

Klausimas tebuvo gyvas, ar mažlietuviai yra čiabuviai ar ateiviai iš Didžiosios Lietuvos. Vyravo lietuvių čiabuvių pažiūra, sutvirtinta didžiųjų autoritetu. Tuo tarpu antroji, imigracijos, daugiau partizaniška paliko. Tokia padėtis tęsėsi iki I pasaulinio karo galo.

Karas, po jo sekusios revoliucijos ir Europos žemėlapiu pakitimas atsiliepė žmonių galvosėnose. Didelės permainos darė įtakos ir istorijos mokslui, kuris glaudžiai syja su visuomenine buimi. Įvykiai smarkiai sukrėtė, gali sakyti, diskreditavo mažlietuvių čiabuvių mokslą. Greičiausiai neatsitiktinai lietuvių imigracijos į Mažąją Lietuvą klausimas stačiai pastatytas tuo metu, kada pokariniiais revoliuciniais Vokietijos laikais (1918-1919 m. pradžioje) sujudo Tilžės lietuviai organizuotis ir net kalbėti apie atsiskyrimą nuo Vokietijos ir susijungimą su Didžiąja Lietuva. Jiems veikti ir kalbėti pagrindas buvo Toeppeno-Bezenbergerio mokslas. Tada Karaliaučiaus istorikams ir šiaip Prūsų lietuvių praeities tyrinėtojams parūpo išvilkti į viešumą nuo seniau šiek tiek užsimenama lietuvių imigracijos mintis ir pagal ją sugriauti vyraujančią Toeppeno-Bezenbergerio teoriją.

Tam tikru atžvilgiu prasmingas ženklas, kai iniciatyva iš naujo tvirtinti lietuvių imigracijos teoriją išėjo iš lietuvių kilimo profesoriaus J. Gerulio. Tiesa, ne savo darbu jis pradėjo tą kryžiaus žygį, bet paveikdamas savo studentę istorikę G. Heinrichaitę, kilusią iš Pakalnės apskrities (netoli Tilžės). Jo pasiūlymu ji ėmėsi rašyti disertaciją tema : *Tautybių ir apgyvendinimo santykių Prūsų Lietuvoje apybraiža*⁴⁰.

Darbas itin originalus, labai kruopštus, parašytas pagal spausdintus ir nespausdintus šaltinius. Jis padarė tikrą revoliuciją

⁴⁰ G. MORTENSEN - HEINRICH, *Beiträge zu den Nationalitäten und Siedungsverhältnissen von Preussischen Litauen*, Berlynas-Nowawes 1927.

Mažosios Lietuvos tyrinėjimuose ir pradėjo naują erą. Kur glūdi darbo originalumas ?

Pagrindinis disertacijos objektas — trys Dusburgo minimos prūsų kiltys : nadruviai, skalviai ir sūduviai. Jai pirmiausiai rūpi įrodyti, kad jos niekuomet neturėjusios ryšio su Lietuva, ypač su Mindaugo valstybe. Ji atskiria skalvius ir nadruvius nuo Mindaugo valstybės, įrodinėdama, kad Žemaičiai jam nepriklausė. O jų nevaldydamas, jis negalėjo valdyti ir tų prūsiškų giminių. Ji nesvarsto Mindaugo dovanojimo dokumentų, nes laiko juos Ordino falsifikatais.

Kaip Žemaičiai šliejosi betarpiškai prie skalvių, taip Aukštaičiai (jos vadinami *Oberlitauen*) prie sūduvių. Kai Ordinas sūduvius nukariavo (1283), jo siena su Lietuva ėjusi Nemuno upe⁴¹. Kad ji tegalėjo būti vien Ordino pretenduojamoji siena, o ne faktinoji, autorė neprileidžia.

Įrodžiusi, kad nadruviai ir skalviai nebuvo Lietuvos valstybės dalis, — lyg kas priešingai kada būtų tvirtinęs ! — Heinrichaitė stengėsi sugriauti tradicinę pažiūrą, jog tos dvi kiltys buvusios lietuvių tautybės. Ji pagal Dusburgą linkusi jas prūsais laikyti. Tačiau Dusburgas, kaip ir kiti kronikininkai, jai nėra visai tikri įrodymai. Iš viso, apie nadruvius ir sūduvius sunku ką tikro pasakyti, nes jie jau XIII amž. išnyko. Išsilaikė vien skalviai net iki XVI amž. apie Tilžę ir Ragainę ir autorė juos nuodugniai tyrinėja.

Galima nesutikti su autorės galutinėmis išvadomis, tačiau negalima nepripažinti jai didelio originalumo ir vertės jos naujai iškeltų duomenų. Pirmiausiai ji teikia Karaliaučiaus archyvo foliantą su 26 žemių dovanojimais tarp 1281 ir 1383 m. Iš jo matyti, kad Tilžės ir Ragainės apylinkėse plačiai skalvių gyventa. Tarp 26 padovanotų bent 3 buvo iš Lietuvos. Antras šaltinis vadinamas nuostolių knyga. Joje surašyti skalviai, nukentėję nuo 1411 m. žemaičių puolimų. Suminėta 92 šeimų galvos, kas sudarytų apie 460 nukentėjusių asmenų. Trečias jos cituojamas šaltinis yra 1540 m. mokesčių mokėjimo aktas Tilžės apskrįčiai. Šis ir kiti aktai autorei dera įrodymu, kad skalvių ir prūsų vardai XV amž. sinonimiškai vartojami. Iš to ji veda, kad skalviai

⁴¹ Ten pat, 21 psl.

buvo ne lietuviai, o prūsai ⁴². Skalvių nelietuviškumą jai patvirtina dar ir vieno dokumento (1540) užuomina, kur skalvio ir lietuvio vardai vartojami greta: *Schalmen und Littauer vorm Schlos Rangnith*⁴³. Dar skalvių prūsiškumą ji veda iš Spliterio kaimo gyventojų pavadinimo prūsais (1563 m. dokumente) ir iš iki šio laiko prie Tilžės išlikusio Prūselių kaimo.

Iš skalvių prūsiškumo jai aiškus ir nadruvių prūsiškumas, nes į vakarus nuo skalvių negalėjo būti kokios kitos tautybės įtarpo.

Sūduvių prūsiškumas išvedamas iš popiežiaus Inocento IV 1253 m. bulės, pagal kurią Kujavijos kunigaikščiui Lenčycui leidžiama juos sau pasilenkti, jei jie geruoju pasiduos; o jei priešinsis, tai juos palikti Ordinui nukariauti. Jos nuomone, popiežius taip galėjęs patvarkyti tik žinodamas sūduvius esant prūsus, jau anksčiau pavestus Ordinui nukariauti.

G. Heinrichaitė, įrodžiusi, jos įsitikinimu, trijų kilčių prūsiškumą, leidosi į beveik niekieno nebandytą sritį — susekti, kaip toli į rytus siekė jų sodybos. Pagrindinis ir beveik vienintelis jai šaltinis šiuo reikalu buvo Ordino žygiams į Lietuvą surašyti keliaraščiai (*Wegebericke*). Pagal juos ji nubrėžė vakarinę Žemaičių sieną ir sudarė jos žemėlapi.

Ji ėjusi nuo Nemuno Dubysos upe iki maždaug Butkiškio kaimo; toliau sukusi į šiaurės vakarus iki Kvėdarnos apylinkių, nuo kurių vėl suko į šiaurę ir, išsilenkusi ties Tveriais, ėjo iki Medingėnų. Kad žemaičiai būtų siekę Baltijos jūrą, ji aiškiai nesako, bet, atrodo, linkusi neigti.

Taip nubrėžta vakarinė siena maždaug sutapusi su Žemaičių aukštuma; atseit, ji rodo, kad gyvenvietės (*Land*) tebuvo vienoje aukštumoje. Į vakarus nuo jos traukėsi girių padengta žemuma be pastovių gyvenamų sodybų.

Aukštaičių sodybų vakarinė siena ėjusi nuo Nevėžio upės Nemunu iki Gardino ir toliau maždaug iki Valkavisko. Nuo kairiosios Nemuno pusės traukėsi girios, sudariusios su Prūsijos giriomis vieną bendrą masyvą.

Išvedusi šią Žemaičių bei Lietuvos vakarinę sieną, Heinrichaitė imasi ginti jos senumą ir pastovumą. Ji panaudoja tam

⁴² Ten pat, 41 psl.

⁴³ Ten pat, 42 psl.

reikalui ilgai trukusius ginčus Vytauto su Ordinu ir mūsų kunigaikščio vestas Žemaičių vakarines sienas, jos netikromis laikomas.

Pasinaudojusi 1237 m. dokumentu, popiežiaus legato Kuršo vyskupijos išvesta siena, ji įrodinėja, kad sritis tarp Kuršių įlankos, Xemuno ir Žemaičių aukštumos jau XIII amž. buvo giria⁴⁴. Jei kokios gyvenvietės ir buvo, jos dar prieš Ordino atėjimą ištuštėjo. Dėl ko taip įvyko, Heinrichaitė nesiima aiškinti.

Maža, vos 60 puslapių disertacija yra išpūdingas, pionieriškas darbas, iš pat pradžių patraukęs Karaliaučiaus akademikų dėmesį. Labiausiai patrauklios joje išryškintos trys vedamosios mintys :

1. skalviai, nadruviai ir sūduviai buvo ne lietuviai, bet prūsai;
2. jų kraštas po Ordino užkariavimo virto beveik negyvenamomis giriomis ;
3. Mažosios Lietuvos lietuviai nėra senieji, pirmykščiai krašto gyventojai. Jau seniau kai kurių autorių užsimintai vėlyvai lietuvių imigracijai į Rytprūsius Heinrichaitė pasistengė rasti daugiau įrodymų⁴⁵.

Heinrichaitės disertacijos pasisekimą lėmė ne tik jos duomenų originalumas, bet ir parašymo laikas (1921). Senoji Toeppen-Bezenbergerio teorija padėta į archyvą ir Karaliaučiaus istorikai ir kalbininkai persiorientavo pagal jaunos disertantės mokyklą. Pavyzdys tam senesnės kartos žinomas kalbininkas R. Trautmannas. 1910 m. išleistame veikale *Die altpreussischen Sprachdenkmäler* jis vedė senųjų prūsų ir senųjų lietuvių sieną pagal Bezenbergerį⁴⁶. Bet jau 1925 m. išleistame veikale apie skalvius sako, — nors ir ne be svyravimo —, kad jie «kalbos ir istorijos požiūriu iš tikrųjų prūsais laikytini»⁴⁷. Visai pagal Heinrichaitę, žinoma, kalbėjo ir Gerulis apie sūduvių kalbą : « Sūduviai-jotvingiai kalbiškai buvo labai artimi prūsams, daug artimesni nei lietu-

⁴⁴ Ten pat, 59 psl.

⁴⁵ Kadangi apie lietuvių imigraciją jau seniau buvo kalbama, tai be reikalo vokiečiuose Heinrichaitė to mokslo pradininke laikoma. O jos vyro H. Mortenseno net « naujų išvadų atradėja » (*Entdeckerin des neuen Ergebnisses*) pavadinta. Palygink jo laiškų Vydūnui, žr. *Naujienos*, 1965. 1.9 d.

⁴⁶ VIII psl.

⁴⁷ *Die altpreussischen Personennamen*, Göttingenas 1925, 203 psl.

viams. Ar jų kalbą reikėtų laikyti prūsiškos dialektu ar jau savaiminga baltų šaka ... negalima susekti»⁴⁸.

Nors Heinrichaitė rašė disertaciją politinės aplinkos poveikyje, tačiau negalima jos darbui neigti tikro akademiško rimtumo. Tiesa, ji siekė politinio momento diktuojamų išvadų; tačiau ji siekė jų rimtai, nenuklysdama nuo moksliško dėstymo kelio. Kad ir priimant ne be rezervų pastabą jos vyro, kalbėjusio apie žmonos visišką bepartiškumą tame pirmame darbe ⁴⁹, tačiau vis dėlto tenka apgailestauti, kai jos vardas suplakamas su vėlesniais tikrai politikavusiais istorikais.

Pirmas ir vienas žymesniųjų šios rūšies istorikų grandinėje buvo P. Karge, ilgametis Karaliaučiaus archyvaras. Jis išreklamavo dar rankraštine Heinrichaitės disertaciją ir ją palenkė politiniams tikslams. Karge atreferavo jos turinį atskiru veikalu ^{50*}, pridurdamas savus komentarus bei papildymus. Jis pirmas smarkiai atakavo Toeppen-Bezenbergerio Deimenos-Alnos sieną ir iškišo Heinrichaitės priešingus išvedžiojimus. Jis, senas istorikas, gerai susipažinęs su Lietuvos istorija, randa reikalo pabrėžti bereikšmį dalyką : «Autorė davė stipriai pagrįstą įrodymą, kad skalvių ir nadruvių kraštai niekuomet neįėjo nei į Lietuvos valstybę nei į Žemaičius »⁵¹. Keista, kad Karge nesuprato, jog autorės tvirtinimas šiuo atveju buvo veržimasis į atviras duris, nes priešingai istorijose nekalbėta.

Antroje studijos dalyje Karge kalba jau daugiau nuo savęs, lyg papildydamas disertaciją. Jis pirmiausia dėsto Ragainės ir Tilžės apylinkių kolonizaciją nuo XIII iki XV amž. pabaigos. Pasak jo, visi kolonistai buvo skalviai ir vokiečiai ir tik vienas lietuvis. Jis jam lietuvis todėl, kad pavadintas *Pauwl Litthe* ar *Paul Lyttheiv* ⁵². Tuo tarpu tokie vardai, kaip *Jondele*, *Salwithe*, *Sudnike*, *Thradike* ir panašūs vis skalviški ar prūsiški. Skalviški

⁴⁸ *Zur Sprache der Sudauer-Jatwinger*, žr. *Festschrift für Bezenberger*, Göttingenas 1921, 50 ir sek. psl.

⁴⁹ Laiške Vydūnui H. Mortensenas rašė : « Meine Frau ist an ihr Arbeitsgebiet, das nordöstliche Ostpreussen, völlig unvoreingenommen », žr. *Naujienos*, 1965. I. 9 d.

⁵⁰ *Die Litauerfrage in Altpreussen in geschichtlicher Beleuchtung*, Karaliaučius 1925.

⁵¹ Ten pat, 14 psl.

⁵² Ten pat, 55 psl.

jam ir vietovardžiai, kaip *Melenn, Brasta, Kallkapen, Linkuhnen, Pogegen, Weynothen* ir net *Ragainės* ir *Tilžės* vardai.

Pakrikštytų skalvių ištikimybė Ordinui ir jų panaudojimas sienoms nuo lietuvių saugoti jam ir dera įrodymu, kad skalviai buvo lietuvių priešai ir ne jų tautybės. Šiais ir dar kitais įrodymais pasirėmęs, Karge daro išvadą, kad *Tilžės* ir *Ragainės* apylinkėje maždaug iki 1500 m. lietuvių nebuvo⁵³.

Nuo *Tilžės* ir *Eagainės* apylinkės Karge persikelia prie *Deimėnos* upės ir tuojau randa reikalą pažymėti, kad ta upė nebuvo jokia tautų siena. Abiejose jos pusėse gyveno prūsai. Tačiau jis ima beveik vien dešinėsios upės vietovardžius bei asmenvardžius ir vis tvirtina jų prūsiškumą. Tik kur-ne-kur jam pasitaiko žemaičiai pabėgėliai, Ordino laikinai įkurdinti. Karge randa vis dėlto vieną kaimą — *Proničių (Pronitten)*, kur « šalia senų įsikūrusių prūsų buvo ištisa lietuvių kolonija »⁵⁴. Kaip jis ją atskiria nuo prūsų, nesiteikia paaiškinti. Vėl duoda daug vietovardžių iš *Labguvos* ir *Laukiškos* apylinkių, kurie jam, be kelių vokiškų, vis prūsiškai skamba. Iš to jis veda : « *Labguvoje* ir *Laukiškoje*, abiejose *Deimėnos* upės pusėse, prūsai buvo pirmųkščiai gyven-tojai, o ne lietuviai »⁵⁵.

Kalbėdamas apie beveik centrinę *Nadruvos* sritį, t. y. *Įsrutės* ir *Norkyčių* apylinkes, Karge visai teisingai pastebi, kad ją *Ordinas* vėliausiai pradėjo kolonizuoti. Pirmos kolonijos nuo XIV amž. pradžios kurtos didžiosios girios pakraščiuose. Vėl jis išrašo iš dokumentų daugybę vietovardžių ir asmenvardžių ir tarė juos — pasirėmęs *Gerulio* autoritetu — visus, išskyrus kelis vokiškus, prūsiškus esant. « Juose nė vieno nėra lietuviško » — sprendžia autorius. Iš tikrųjų iš jo suminėtu « nadruviškų » vardu, kaip *Rudekaym, Rudlacken, Bubein* arba asmenvardžių, kaip *Clawes, Glaudė, Steppone, Clawsutte* ir nekalbininkas lietuvis galėtų pasidaryti išvadą, kad ta nadruviška kalba turėjo būti labai artima lietuviškai, jei jos kiek ir skyrėsi.

Pagaliau paskutiniame jau iš vadiniame skyriuje Karge kalba apie lietuvių imigraciją. Jis bus bene pirmas į tą dalyką arčiau pažvelgęs.

⁵³ Ten pat, 53 psl.

⁵⁴ Ten pat, 61 psl.

⁵⁵ Ten pat, 64 psl.

Jis pradeda lietuvių kaip ir imigraciją jau nuo XIII amžiaus, kada Ordino šaltiniuose minimi pabėgėliai į Prūsiją ir jų įkurdinimas. Nors tų pabėgėlių netrūko visais Ordino laikais, tačiau Kargei aišku, kad jie vieni negalėjo sudaryti tos kompaktinės lietuvių masės Mažajoje Lietuvoje, kokią randame XVI amž. Iš to Karge samprotauja, kad turėjo būti masinė lietuvių imigracija. Tai jis įrodinėja pagal įkurdinimo dokumentus. Bet tie dokumentai nerodo, kad įkurdinamieji būtų atvykę iš Didžiosios Lietuvos. Juk pats Karge net pabrėžtinai pastebėjo, nepaisydamas Dusburgo liudijimo, kad ta didžioji giria niekuomet nebuvo tuščia. Jei taip, tai Ordinas galėjo tvirtinti dokumentais senas sodybas ar dalyti naujas vietiniams, kaip jis visą laiką darė. Jau paties Karges pastaba, kad dalijamos ūbos ir upės vis turėjo vardus⁵⁶, verčia manyti, kad ten buvo kurdinami aplinkiniai gyventojai. Karges vien imigracijos teorijos neremia ir jo itin akcentuojamas dažnai pasitaikantis nausėdžio terminas. Juk kolonizaciniame krašte įprasta vadinti nausėdžiu naujoje vietoje įsikūrusį ir vietinį gyventoją. Nėra jau taip prašmatnus liudijimas ir Karges minimo ūkininko Morico Švėkštos iš Žirgulių kaimo (1591 m.), kur jis gynė savo teises į 6 ūbas ne paveldėjimu, o jo protėvio pirkimu už 5 jaučius. Minėdamas pirkimą, o ne protėvių nuo amžių gyventą sodybą, jis tenorėjo pabrėžti savo teisinę nuosavybę iš pirkimo einančią⁵⁷. Šiaip žemėje nuo amžių galėjo sėdėti ir ne savininkas, pavyzdžiui, činšininkas ar baudžiauninkas, kuris priklausė kokio didiko ir žemės nuosavybės teisės neturėjo.

Karges veikaliukas yra lyg Heinricbaitės disertacijos tęsinys arba jos išvados. Dėmesio verti jo gausūs archyviniai šaltiniai, kurie bendrais bruožais rodo, kaip Mažoji Lietuva buvo apgyvendinta ypač nuo XVI amž. Bet iš kitos pusės, jis žiūri į dalyką vienašališkai, kai ieško vien lietuvių imigracijos ir visai neužsimena apie vidaus kolonizaciją. Šališkas atrodo ir griežtas skyrimas lietuvių nuo skalvių ir nadruvių, laikant šiuos prūsais. Karge savo kovinga studija pagrindė naujovišką Mažosios Lietuvos istoriją — lietuvių iš Didžiosios Lietuvos imigraciją nuo XVI amžiaus.

⁵⁶ Ten pat, 75 psl.

⁵⁷ Ten pat, 75 psl.

Bene pirmas artimas Karges pasekėjas pasirodė O. Barkowskis su plačia studija apie Įsrutės apskrities apgyvendinimą 1525-1603 m.⁵⁸ Studija skirta, kaip autorius sako, antram Prūsijos kolonizacijos periodui, prasidėjusiam po Ordino nuosmukio (1466 m.) ir lietuiam didelės girios apgyvendinimą.

Apie tą girią jis kalba pirmiausia pasiremdamas keliaraščiais ir iš jų veda, kad ta giria nebuvo tuščia. Joje gyveno medžiotojai, žvejai, bitininkai ir klajokliai kariai (plėšikėliai — *latrun-culi*) ir bent pakraščiuose šienpioviai. Tačiau, pasak jo, joje nebuvo gyventojų su pastoviomis sodybomis. Svarbiausias įrodymas tam keliaraščių surašytojui, vis kilę iš pakraštinių girių vietovių, o ne iš pačių girių. Girių gyventojai būtų buvę geresni kelių žinovai nei pakraštiniai, ir Ordinas juos būtų pasirinkęs⁵⁹. Tačiau iš tų pačių keliaraščių Barkowskis cituoja eilę upių ir vietovių vardų, kurie sutinkami ir vėlesniais laikais upių ir kaimų pavadinimuose. Kad iš to seka gyventojų kontinuitetas nuo girių laikų iki išplitusių sodybų XVI amžiuje autoriui neateina į galvą. Barkowskis nelinkęs matyti kaimų keliaraščiuose minimuose vietovardžiuose išskyrus vieną *Walkow*, kuri tarė buvus sutvirtinimų ribose⁶⁰.

Barkowskio nuomone, Ordino laikais apgyventos vietos siekė vos Įsrutės ir Tamoviškių apylinkių. Į rytus nuo jų gyventojai imti kurdinti nuo 1526 m., kada po sekubarizacijos paskirtas pirmas Įsrutės *hauptmanas*. Kuo to meto ima rasti sodybų dovanojimo dokumentų ir autorius juos kruopščiai registruoja. Barkowskio duodamos dvi pagrindinės dokumentų katastrų grupės : 15 Įsrutės apskrities namų knygų ir Įsrutės činšo registras⁶¹. Prie šių jis prisidūrė dar kai kuriuos mažesnius šaltinius.

Į platų registrą autorius dar įterpė du dalykus : trumpą įkurdinamų asmenų vardyną ir lietuvių imigracijos į Rytprūsias priežasties svarstymą.

Pagal vardus Barkowskis skiria tris įkurdinamųjų tautybes :

⁵⁸ O. BARKOWSKI, *Die Besiedlung des Hauptamtes Insterburg unter Herzog Albrecht und Markgraf Georg Friedrich von Ansbach 1525-1603*, žr. *Prussia*, 28 (1928) ir 30 (1933).

⁵⁹ *Prussia*, 28 (1928) 170 psl.

⁶⁰ *Prussia*, 28 (1928) 172 psl.

⁶¹ *Prussia*, 28 (1928) 163 psl.

vokiečių, prūsų ir lietuvių. Vokiečių užtinkama kuo mažiausia ir jų nėra činšininkų tarpe. Prūsiškais jis laiko tokius vardus, kaip *Aiczen*, *Bitel*, *Daugail*, *Darge*, *Geystoth*, *Genske*, *Jorge*, *Jaxste*, *Karioth* ir kitus. Kai kuriose pavardėse šalia prūsiškų formų užtinkama ir lietuviškos, kaip *Darge* — *Dargus*, *Jatze* — *Jatzus*, *Stanke* — *Stankus*, *Staski* — *Staskus*, *Waitke* — *Waitkus* ir panašios. Čia pat jis pažymi, kad prūsiškos formos retai pasitaiko, tuo tarpu lietuviškos dažnai. Lietuviški vardai priklauso imigrantams ir jis tuojau kalba apie jų persikėlimo priežastis.

Jau Karge kėlė šį klausimą ir sprendė, jog po Horodlės unijos pradėję lenkėti bajorai spaudė baudžiauninkus ir šie bėgo į Rytprūsius. Barkowskis, priešingai, kelia aikštėn religinę bėgimo priežastį, tardamas, jog į Mažąją Lietuvą bėgo persekiojami lietuviai protestantai. Dėl religinio persekiojimo į Karaliaučių persikėlę Abraomas Kulvietis ir Stanislovas Rapolionis jam yra akivaizdūs pavyzdžiai. Kad Lietuvoje būtų buvęs koks masinis protestantų persekiojimas, Barkowskis nenurodo. Jis ir negalėjo nurodyti, nes jo nebuvo, kaip teisingai pastebėjo Z. Ivinskis⁶².

Naujovišką lietuvių imigracijos teoriją trumpai suformulavo Ohr. Krollmannas lyg baigiamoje savo gražaus straipsnio⁶³ pastaboje, pramieštoje politiniu kartėliu. «Vadinamoji Prūsijos Lietuva, imant ir mums prarastą Klaipėdos kraštą, niekuomet neturėjo nieko bendra su Lietuva»⁶⁴. Toliau autorius maždaug šiaip išvedžioja. Labai retai gyvenę prūsai skalviai sumišo su vokiečiais ir XVI amž. išnyko. O šiaurėje apie Klaipėdą skurdžiai gyveno medžiotojai ir žvejai kursiai. Ordino siena su Lietuva ėjo ne Nemuno slėnių, o toliau šiaurėje — Žemaičių aukštumos pašlaičių. Pirmiausiai paskutiniame XV amž. trečdalyje Ordino priimami lietuviai valstiečiai, savų ir lenkiškų ponų spaudžiami, paliko sodybas ir svetimame krašte pragyvenimo ieškojo. Taip kūrėsi kaimai abiejose Nemuno pusėse. Prūsų kunigaikščiai globojo lietuvius ir steigė jiems bažnyčias. O vokiečiai mokslininkai

⁶² *Geschichte des Bauernstandes in Litauen*, žr. *Historische Studien*, išl. E. EBERING, 236 sąs., Berlynas 1933 (persp. VADUZ 1965).

⁶³ *Die Deutsche Besiedlung des Ordenslandes*, žr. *Prussia*, 29 (1931) 250-268 psl.

⁶⁴ Ten pat, 266 psl.

sukūrė (*sic* !) jiems literatūrą ir iš nežinios mokė, jog jie pirmykščiai krašto gyventojai. Atbundantis lietuvių nacionalizmas pasinaudojo vokiečių mokslininkų klaida ir pareiškė pretenzijas į sritis, « kurios per 700 metų vokiškos buvo ir vokiškomis pasilikti nori».

Jei kas mano, kad vokiečiai revoliucionavo pokariniaus laikais Mažosios Lietuvos istoriją vien grynai mokslinė tiesa vedini, tepaskaito šiuos Karaliaučiaus archyvo direktoriaus postringavimus. Kiekvienas nuoširdus praeities tyrinėtojas, rodos, turėtų įsitikinti, kad tas mokslas ne be politišku premisų sukurtas.

Tiesa, ne visi vokiečiai mokslininkai jau taip iškišo tą politinį motyvą. Kai kurie gan rimtai dalykus svarstė ir išvadas rėmė mokslo duomenimis. Rimto mokslininko pavyzdys buvo H. Mortensenas (1894-1964), dirbęs su savo žmona G. Henrichaite, anos pionieriškos disertacijos autore.

Jis, kaip ir visi Karaliaučiaus istorikai, visai pritarė G. Heinrichaitės išvadoms ir tuojau paskelbė jos naujai parašytos disertacijos referatą⁶⁵. Plačiau jau su savais argumentais Mortensenas pasisakė dėl Mažosios Lietuvos apgyvendinimo ir dėl vakarinės ir šiaurinės Lietuvos sienos apie 1400 m. viename pranešime⁶⁶.

Mortensenas pirmiausiai pasitelkė tada naują K. Būgos iškeltą teoriją apie aisčių, t. y. lietuvių, atsikėlimą į Pabaltijį iš pirmykščių Minsko-Smolensko sodybų apie 500 m. po Kristaus. Bet čia pat skaitytojui pakišamas tvirtinimas, kad prūsai tuo pat metu gyveno tarp Vyslos ir Nemuno⁶⁷. Atrodo, mūsų autorius bus pritaręs B. Ehrlichui, kurio autoritetu jis pasiremia, rašiusiam apie prūsų pasklidimą minėtame krašte germanams pasitraukus ir apie jų giminystę šiems. Tuo būdu jau Mortensenas aiškiai skyrė — kad ir netiesioginiai — prūsus nuo lietuvių, kaip darė visi imigracijos teorijos propagandininkai.

Pažymėjęs pagal Mortensenienę vakarinę ir šiaurinę Lietuvos sieną apie 1400 m., Mortensenas aiškina, kaip ji susidarė. Jo sprendimu, žemaičiai, atsikėlę į miškingą kraštą, pirmiausia

⁶⁵ *Die Nationalitätengrenze zwischen Altpreussen und Litauen*, žr. *Zeitschrift der Gesellschaft für die Erdkunde*, Berlynas 1922.

⁶⁶ *Die Litauische Wanderung*, žr. *Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, Philologisch-historische Klasse, Heft 3, 1927.

⁶⁷ Ten pat, 179 psl.

pasirinko sau gyventi sausesnius ir lengvesnius diliuvialinės aukštumos plotus. Jų pasirinkimą lėmė dar geras vandens nuotakumas. Tuo tarpu žemesnės vietos į vakarus ir į šiaurę nuo Žemaičių aukštumos buvo žymiai vandeningesnės ir mažiau tiko sodyboms kurti. Jos paliko miškų padengtos ir žmogaus mažai paliestos.

Kitas veiksnys, lėmęs aukštumos pasirinkimą, buvo upių tėkmė. Žmonės ir miškuose vis stengėsi kurtis palei upes dėl visokių patogumų. Pagal šią taisyklę žemaičiai ir aukštaičiai pasirinko sau pirmiausia upes, tekančias į vidurinę Nemuną. Žemaičių aukštumos gyventojai kaip tik ir susėdo išilgai Nemuno traukos upių ir šiųjų upių sodybos sudarė jų teritoriją. Nemunas turėjo didžiausios svarbos tiek žemaičiams, tiek aukštaičiams. Mortenseno nuomone, jų vardai ir kilo nuo sodybų išdėstymo jo atžvilgiu, ir jis nesutinka su Būgos tų vardų kilmės aiškinimu⁶⁸.

Žemaičiai, laikęsi aukštumose, nuo XV amž. antros pusės pajudėjo keltis į buvusias skalvių ir nadruvių žemes, girių padengtas. «Maždaug nuo 1450 m. prasideda nuostabi lietuvių ekspansija į vakarus ir šiaurę»⁶⁹. Kas staiga stūmė lietuvius iš jų senų sodybų, mūsų autorius neaiškina. Jis kalba bendrybėmis ir savo studijos išvadą nusako šiais žodžiais : « Prūsų kuni-gaikščių pakenčiami braunasi ten (t. y. į vakarus) lietuviai nesulaikomai ir apgyvendina pamažu plėsdamiesi visą girių plotą »⁷⁰. Prie to Mortensenas pastebi, kad lietuviai kūrėsi tuščiuose plotuose ir niekur nesitėpė į apgyventas vietas. Kaip atsitiko, kad lietuviai rado gausius senus vietovardžius ir juos perėmė, jei ten nebuvo gyventojų, Mortensenas, nors išnašoje ir užsimena tą faktą⁷¹, tačiau nesiima aiškinti. Ak, kitame straipsnyje⁷² pastebi, kad giriose vyko gan gyvas judėjimas ; jose klajojo medžiotojai, žvejai, bitininkai ir kitokio verslo žmonės. Dėl to girių upės, aikštės, laukai turėjo pavadinimus ir jie išliko iki naujausių laikų.

⁶⁸ *Litauen. Grundzüge einer Landeskunde*, Hamburgas 1926, 83 psl.

⁶⁹ *Die litauische Wanderung*, 191 psl.

⁷⁰ Ten pat.

⁷¹ Ten pat, 195 psl.

⁷² *Landschaft und Besiedlung Litauens in frühgeschichtlicher Zeit*, žr. *Baltische Lande*, Leipigas 1939, I t., 334 psl.

«Nuostabios lietuvių ekspansijos» pagrindiniai keliai, pagal Mortenseną, gali būti aiškiai nurodyti iki 1540 m. Pačiame šiaurės rytiniame smagalyje ekspansijos kelias ėjo Danijos ir Minijos upėmis, kitas kelias prasidėjo nuo Jūros įtakos ir Vilkiškių aukštumos ir traukėsi Jūra aukštyn. Kiti kolonizacijos keliai ėjo palei Šešupę ir Vištyčio ežerą.

Po 1540 m. kolonizacija sulėtėjo, bet vyko iki XVIII amž. pradžios. Paskutinis jos tarpsnis vadinama šatulinė kolonizacija, pradėta didžiojo kurfiursto Friedricho Vilhelmo I (1640-1688), kur girių pareigūnai sodino žemdirbius giriose.

Trumpai ir lengvesnėje formoje beveik pakartojo tik ką išdėstyto pranešimo mintis straipsnyje : *Die litauische Einwanderung nach Ostpreussen*⁷³. Skirtumas tik tas, kad čia taip nepabrėžiama lietuvių imigracija po 1450 m., kaip aname pranešime. Dabar Mortensenas kalba apie lietuvių pajustą gyvenamos erdvės siaurumą maždaug aplink 1400 m. ir apie jų ekspansijos pradžią. Vėl autorius palieka skolingas skaitytojui, kai nemotyvuoja savo teiginio.

Antras naujas ir vertingas dalykas šiame straipsnyje yra aprašas G. Mortensenienės sudaryto, bet neišspausdinto žemėlapiu, rodančio lietuvių giriose kolonizuotas vietas apie 1540 m. Iš jo matyti, kad lietuviai tuo metu buvo pasiekę Prūsijos sieną ir ją net peržengę. Bet jų sodybos nesiekė vakarinių girios pakraščių. Tik išilgai Įsručio upės jos tęsėsi iki senųjų Priegliaus sodybų. Apskritai, naujos sodybos kūrėsi palei upes, kaip Vievirža, Jūra, Šešupė ir aplink Vištyčio ežerą ir į jį tekančias upes.

Pagal Mortensenienės apskaičiavimą, 1540 m. Mažojoje Lietuvoje gyveno apie 5.000 lietuvių šeimynų, kas būtų maždaug 30.000 iki 40.000 asmenų⁷⁴. Kas gali įrodyti, kad šie visi gyventojai ar jų protėviai būtų iš Didžiosios Lietuvos atsikėlę ? Tik žinoma, kad Albrechtas varė labai smarkią krašto kolonizaciją. Tai rodo kad ir duodamas Mortensenienės Įsruties apskrities pavyzdys, kur per 11 metų, tarp 1553-1554 ir 1564-1565, gyventojų kiekis paaugo nuo 713 iki 1.085, t. y. 50%. Faktas tik patvirtina Albrechto varytą labai greitą kolonizacijos politiką ir nieko nesako apie lietuvių imigraciją.

⁷³ *Prussia*, 30 (1933).

⁷⁴ Ten pat, 139 psl.

H. Mortensenas, kaip matėme, nuo pat pradžių grindė savo istorinius-geografinius Mažosios Lietuvos tyrinėjimus Heinrichaitės disertacijos išvadomis. Gal būt jų bendri moksliniai tikslai suvedė juos į vedusiųjų porą. Toliau jų bendrą gyvenimą lydėjo bendri mokslo darbai, skirti Mažosios Lietuvos praeičiai. Didžiausias ir paskutinis jų darbas yra trijų tomų (trečias tomas palikęs rankraštyje) veikalas apie šiaurės rytinių Rytprūsių apgyvendinimą iki XVII amž. pradžios ⁷⁵.

Didelis darbas yra nepaprastai plataus, gilaus ir nuodugnaus tyrinėjimo vaisius. Autorių aprėpiama labai gausi literatūra, sutelkti paskelbti ir dar nepaskelbti šaltiniai iš buvusio Karaliaučiaus archyvo. Pagrindiniai archyviniai ir spausdinti šaltiniai yra žemės dovanojimų bei mokesčių registrai (*Zinsregister*). Priduriama dar gausybė kronikų, aktų ir kitokių šaltinių duomenų. Tai didžiausias ir gausiai dokumentuotas Mažosios Lietuvos istorijos veikalas, koks pasirodė iki šiol.

Veikalas nėra įprasta Mažosios Lietuvos arba, kaip autoriai vadina, šiaurės rytų Rytprūsių istorija. Jis ir neapibrėžiamas taja teritorija. Mažosios Lietuvos istorija čia stengiamasi dėstyti, kaip autoriai sako, « bendrose rytų problemose » ⁷⁶. Ypatingas dėmesys kreipiamas tautiniams santykiams. Trys tautybės rūpi mūsų autoriams : vokiečiai, prūsai ir lietuviai. Pagal jų pripažįstamą ir ginamą imigracijos mokslą lietuviai griežtai skiriami nuo prūsų ir kuo uoliausiai stengiamasi įrodyti, kad sėslūs lietuviai (ir žemaičiai) apsigyveno Mažojoje Lietuvoje ne anksčiau, kaip XV amžiuje (tik paskiri pabėgėliai minimi ir ankstyvesniais laikais atvykę).

Nagrinėjamas Mažosios Lietuvos plotas beveik įterpiamas į didžiąją girią (*Wildnis*) tarp Deimenos, Priegliaus ir Alnos upių vakaruose ir Žemaičių aukštumos rytuose. Pirmas tomas skiriamas vakariniam tos girios pakraščiu, rodant jį apgyvendintą apie 1400 m. Svarbesnieji gyvenviečių punktai jų pažymimi Labguva, Tepliuva, Girduva, Laukiška ir toliausiai į rytus išikišusi Įsrutė. Nuo šių vietovių driekėsi sodybos daugiausia papuipais. Toliausiai į rytus išikišusios rodomos Priegliaus upės sody-

⁷⁵ H. und G. MORTENSEN, *Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreussens bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, 2 t., Leipzig 1937-1938.

⁷⁶ Ten pat, XI psl.

bos. Pagal įrengtus sutvirtinimus (*Hagen*) nuo lietuvių puolimų apsisaugoti autoriai veda rytinių gyvenviečių ribas.

Dviejuose ilguose skyriuose autoriai kalba apie gyventojus, prūsus ir vokiečius, apie 1400 m. Jie skirsto visus kaimiečius dviem luomais: laisvaisiais ir priklausomais ar nelaisvaisiais. Šiuos paskutiniuosius jie tiesiog vadina ūkininkais (*Bauern*). Pirmiausiai smulkiai apžvelgia prūsų sodybas ir sumini gyventojams duotus raštiškus žemių dovanojimus (*Handfeste*) ar mokesčių registrus, į kuriuos jie įtraukti. Daug vietos skiriama polemikai su autoriais, kaip M. Rouselle ir H. Lowmianskiu, įrodinėjusiais, kad prūsams dovanojamieji dokumentai reiškė jų apgyvendinimą naujose sodybose. Mortensenai su geru pagrindu įrodinėja, kad daugumas dokumentų buvo vien senų prūsų gyvenviečių patvirtinimas. Prūsai galėjo gyventi jose dar prieš Ordino atėjimą. Prūsai susirūpino gauti patvirtinimo dokumentus prasidėjus vokiečių kolonizacijai. Tačiau autoriai neigia prielaidą, kad vokiečiai kolonistai būtų atiminėję prūsams žemes. Pagal juos, vokiečiai užiminėjo negyvenamus miškų plotus ir juose kūrėsi kaimus atskirai nuo prūsų. Vokiečių kaimai buvo beveik išimtinai plėšinių kaimai (*Rodungsdörfer*)⁷⁷.

Pagrindinis pirmo tomo tikslas ir yra parodyti, kaip susidėjo santykiai dviejų tautybių tame vakariniame girios pakraštyje apie 1400 m. Vyraujančią sluoksnį sudarė vokiečiai dvarininkai ir laisvieji. Laisvieji vokiečiai įkurdinti pagal Kulmo ir Magdeburgo teisę. Jų svarbiausia pareiga buvo karo tarnyba. « Laisvasis vokietis yra iš esmės karys »⁷⁸. Karo tarnybos pareigos įvairausios pagal žemės dydį. Išimtiniais atvejais kariais galėjo būti ir laisvieji prūsai, kurie turėjo būti « mažiausiai kalbiškai germanizuoti »⁷⁹. Šie prūsai ir « kraujo giminyse » sumišo su vokiečiais ir autoriai juos todėl skiria prie vokiečių tautybės.

Pagal autorių išvedžiojimus, vokiečiams kolonistams skiriami plotai įvairavo savo didumu. Didesnius plotus gavusieji laikyti ne paprastais laisvaisiais, bet didikais. Jie gautuose plotuose nuo savęs kūrė kaimus. Dėl vokiškos kolonizacijos galėjo susidaryti Mažojoje Lietuvoje apie 1400 m. kiekybinis santykis

⁷⁷ Ten pat, I t., 107 psl

⁷⁸ Ten pat, I t., 64 psl.

⁷⁹ Ten pat, I t., 63 psl.

tarp vokiečių ir prūsų 2 : 1⁸⁰. Autorių nuomone, santykis rodo nemažą prūsų kiekį ir apie jų išnaikinimą negali būti kalbos. Bet dvigubas vokiečių kiekis vadovaujančiose politinėse ir ūkinėse pozicijose ir vyravęs miesteliuose galėjo jaučiamai smelkti prūsus. Asimiliacijos procesas vyko savaimingai.

1410 m. Žalgirio smūgis atsiliepė ir kolonizacijai. Jau seniau pradėję mažėti ateiviai dabar beveik nebevyko. Rodomi gyventojų pasikeitimai įvairiose vietovėse. Autoriai visur mato nelaisvųjų ūkininkų mažėjimą ir laisvųjų prieauglį. Kokia to pasikeitimo priežastis, jie nesvarsto. Kita permaina — diduomenės didesnis vyravimas ir stambių ūkių padaugėjimas. Didikai gaudavo juos iš Ordino už skolą užstatu ar dovanojimais. Pažymėtina, kad Ordinas įkeisdavo už skolą daugiau vokiškus kaimus ir dovanodavo prūsiškus.

Sociališkai-ekonomiškai pakitimai vyko paskutiniaisiais Ordino gyvavimo dešimtmečiais prieš Žalgirį kolonizuotose srityse ir jos nesiplėtė toliau į rytus. « Vokiečių prūsų kolonizuoto krašto rytinė siena, pasiekta iki suirimo (t. y. iki 1410 m.) paliko pastovi per tolimesnius dešimtmečius »⁸¹. Pagal Mortensenų imigracijos mokslą, ją pasiekė vėliau iš rytų kolonizavę lietuviai.

Visai originalus ir didžiai vertingas antras tomas, visas skirtas dižijai giriai. Stengiamasi visašališkai apžvelgti ją ir duoti jos vaizdą, kokį ji turėjo apie 1400 m. Tai pirmas ir didelis užmojis Prūsų istoriografijoje. Mortensenai pasišovė kuo nuodugniausiai apžvelgti ją, tikėdamiesi duoti atbaigtą jos vaizdą⁸².

Į viso tyrinėjimo pagrindą padėta vedamoji mintis : giria (*Wildnis*) buvo sodybų, bet ne žmonių tuštuma (*siedlungsleer und nicht menschenleer*). Žmonių joje niekuomet netrūko. Tai buvo visokie bastūnai ar klajokliai, koku nepastoviu verslu vertęsi. Jie neturėjo pastovių gyvenviečių, t. y. nepritapę prie jokio girių ploto (*nicht bodenständig*). Mortensenai girių perėjūnais laiko pirklius, vykusius iš Ordino į Lietuvą ar atvirkščiai, karius plėšikėlius (*latrunculi, Struter*). Jie tarnavo abiem kariujančioms pusėms, vokiečiams ir lietuviams, kariais šnipais ir net

⁸⁰ Ten pat, I t., 133 psl.

⁸¹ Ten pat, I t., 15G psl.

⁸² Ten pat., II t., 4 psl. : « ein hoffentlich abschliessendes Bild zu gewinnen ».

kelių vadovais. Autoriai, rodos, jau per toli eina, kai juos laiko net žinomų keliaraščių autoriais⁸³. Giriose buvoje, bet pastoviai neįsikūrę verslininkai autorių minimi šienpioviai, bitininkai, kopinėję laukinių bičių medų, medžiotojai, žvejai, miškų kirtėjai.

Suminėti girių verslininkai niekuomet pastoviai giriose nesikūrė. Jie klajojo iš vietos į vietą, apsistodami laikinai pasistatytose būdose. Ilgoje išnašoje⁸⁴ cituojami šaltiniai ir iš jų išvedama, kad «žmonės ir dykra nėra priešybė» (*Menschen und Wildnis kein Widerspruch sind*). Jų ginamam teiginiui neprieštarauja nei kuršių žvejų kaimai prie Kuršių įlankos, nei 21 bitininko kaimas prie Įsrutės. Jiems vis laikinės sodybos.

Didžioji giria, be sodybų, be pastovių gyventojų, be kelių ir sunkiai pereinama driekėsi nuo Žemaičių ir jos ribose buvusios dabartinės Užnemunės iki senų prūsų sodybų ir dengė 30.000 ar 40.000 kv. km plotą. Prošvaistės joje buvo dažnai keliaraščiuose minimi laukai (*Campi, Felder*). Autoriai skiria jiems ypatingą dėmesį⁸⁵. Jiems tie laukai — liekanos kadaise buvusių sodybų dėl tam tikrų priežasčių neužžėlusiu mišku. Jie išliko pievomis daugiausia virtę ir tiekė pašarą ir ganyklas kryžiuočiams, žygiuojantiems į Lietuvą ir lietuviams į Ordino kraštus. Aplinkiniai ūkininkai šienaudavo jas ir gyvulius ganydavo.

Kad tie laukai pastovių sodybų liekanos, autoriai sprendžia iš jų išlaikytų vardų. Nors čia pat ir pastebi, kad vardus jiems galėjo duoti ir girių klajūnai. Kaip tie vardai per ilgus amžius išliko be aplinkinių gyventojų, autoriai neaiškina. Jie pažadėjo tai padaryti trečiame neišspausdintame tome.

Mortensenai, kalbėdami apie laukus, jau netiesioginiai pripažino, kad tos girios nuo amžių nebuvo tokios tuščios, kokios randamos apie 1400 metus. Jose pasklidę gyveno ūkininkai su pastoviomis sodybomis. Buvusių gyventojų klausimas giriose veda autorius į nadržvių, skalvių ir sūduvių praeitį.

Jiems nėra mažiausios abejonės dėl jų priklausomybės prūsų tautybei, kas, jų supratimu, jau anksčiau ganėtinai išaiškinta. Jiems telieka išdėstyti tų kilčių susidūrimai su Ordinu, jų išnykimas ir vienos, skalvių, menkos liekanos. Turėdami reikalo

⁸³ Ten pat, II t., 20 psl.

⁸⁴ Ten pat, II t., 39-40 psl., 152 išn.

⁸⁵ Ten pat, II t., 8-14 psl.

su kilimu artimomis giminėmis bei kiltimis, autoriai duoda dėmesio vertą principinio pobūdžio paaiškinimą⁸⁶.

Kiekviena tų kilčių (*Stamm*) gab būti laikoma savaiminga ar tik padaliniu kokios kilties (*Untergruppe*). Kur glūdi skirtumas tarp kilties ir padalinio, — kalboje ar kitose žymėse, — autorių išvadoms nesvarbu. Tad jie ir nesigibna į kilčių tarpusavės priklausomybės laipsnį. Tačiau jie pabrėžia, kad tarp atskirais vardais žymimų kilčių turėjo būti koks skirtumas, jei pavadinimuose jos nemaišomos. « Mes nežinome atvejo, kur šaltiniuose prūsai būtų pavadinti lietuviais, kuršiai prūsais, žiemgaliai kuršiais, prūsais ar lietuviais ». Autorių nuomone, anais laikais buvusi gyva tautybių ar kilčių samprata ir jos skirtos net ir tuo atveju, kai sumišusios gyveno.

Kai kurie pavyzdžiai iš aisčių kilčių pavadinimų, rodos, nesiderina su šiuo atbaigtu autorių teigimu. Jei kiekvienas vardas vis reiškė atskirą tautybę bei kiltį, tai kaip išaiškinti sūduvių dar antrą, jotvingių, ar trečią jų krašto Dainavos pavadinimą, duotą viename Mindaugo dokumente? Visai netinka autorių duodamas lietuvių į nelaisvę paimtų ir Lietuvoje įkurdintų skalvių pavyzdys⁸⁷. Juk tie skalviai kilę, kaip autoriai visai teisingai pastebi, «iš senos skalvių srities prie Ragainės» ir todėl jie Lietuvoje būtų turėję visuomet savo vardu vadinami, jei kilties pavadinimas reiškė atskirą tautybę. Bet iš Vigando mes sužinome, kad jie vadinti lietuviais, nors jų kaimui paliktas senas skalvių vardas⁸⁸. Skalvių sulietuvinimas gali eiti tikru liudijimu, kad kilties pavadinimas turėjo ne kilminę, bet teritorinę prasmę.

Visų trijų kilčių susidūrimai su Ordinu ir jų sunykimas dėstomas pagal žinomas kronikas, ypač Dusburgą. Kronikinės žinios kiek papildomos gyvenamųjų vietų katastrais. Kalbėdami apie nadruvius, autoriai aplenkia svarbų 1352 m. dokumentą, kuriuo Sembos vyskupas ir Ordinas dalijosi diecezijos žemėmis beveik nuo Priegliaus iki Nemuno ir Šešupės. Dalijamoji sritis pavadinta Nadruva ir iš minimų vietovardžių nematyti, kad ji būtų buvusi grynai negy-

⁸⁶ Ten pat, II t., 67-68 psl.

⁸⁷ Ten pat, II t., 68 psl.

⁸⁸ *Scriptores Iterum Prussicarum*, II t., 548 psl. : « Kynstud ordinaverat 150 Lithwanos de villa Schalowen ».

venama giria. Mortensenai nemano, kad Nadruva būtų siekusi Nemuno ir todėl nekreipia dėmesio į vietovardžius, esančius prie jo.

Visai pagrįstai kritikuojamas Dusburgas, kalbėjęs apie visišką nadruvių išnaikinimą. Jei, pagal autorius, gyventojai išliko, tai kyla klausimas, kodėl jie tada negalėjo būti *bodentändig*, t. y. gyvenę pastoviose sodybose.

Skalvių istorija tiekė aiškiausią giriose išlikusių gyventojų pavyzdį. Tiesa, rodoma, kad skalviai gyveno daugiausia susispietę aplink pilis ir buvo skirti jų apsaugai, tačiau netrūko jų ir pasklidusių krašte. Taip antai, Vigando minimame Kęstučio puolime 1365 m. į nelaisvę paimama net 800 skalvių ⁸⁹. Plačiose Nemuno apylinkėse buvo išmėtytos jų sodybos, kurių 15 suregistravo autoriai pagal dovanojimo dokumentus.

Daugiau periferinis Mažosios Lietuvos Sūduvos kraštas bendrais bruožais aprašomas. Sūduviai jiems neabejotinai prūsų tautybės, nors tarp prūsiškų sembų apgyvendinti sūduviai dar po 300 metų savo kalba nebuvo visai sutapę su vietiniais ⁹⁰. Jei Mortensenai būtų atkreipę dėmesį į tai, jie būtų turėję sušvelninti savo tvirtinimą ir atsizvelgti į tuos autorius, kurie laiko sūduvius lietuviais ar savaiminga kiltimi aisčių šeimynoje ⁹¹.

Antra taip pat periferinė Mažosios Lietuvos kiltis — kuršiai mūsų autorių jau pagrindinai gvildenama. Jiems pirmiausia rūpi įrodyti, kad šiaurinis Klaipėdos kraštas ir šiaurės vakarinė Žemaičių dalis (sritis šaltiniuose vadinama Ceklis) nuo proistorinių laikų buvo kuršių gyvenama. Istorinių laikų pradžioje kuršiai tuos kraštus apleidę ir gyvenę vadinamame Kurše. Klaipėdos kraštas ir žemaitiškasis Ceklis virto besodybine giria. Dėl Ceklio ir kitų vietovių gyventojų polemizuojama su A. Saliu ⁹² ir jam priekaištaujama, jog jis klaidingai supratęs giria, kai laikęs ją visai negyvenamą, o ne vien besodybiniu plotu. Besodybinis girių plotas

⁸⁹ Scr. 11, 549.

⁹⁰ V. VILEIŠIS, *Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje ligi didžiojo karo istorijos ir statistikos šviesoje*, Kaunas 1935, 42 ir sek. psl.

⁹¹ Paskutinis autorius, laikęs sūduvius savaiminga kiltimi, yra A. Kamiński, *Jaćwież, Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Lodzė 1953.

⁹² H. G. MORTENSEN, *Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreussens bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, II t., Leipziger 1938, 204 psl., 1086 išn.

driekėsi ir pajūriu tarp Klaipėdos ir Kuršo. Pati Palangos tvirtovė, (kuri, pagal juos, nebuvo pilis, o šiaip sau kalnas), ir stovėjusi negyvenamoje aplinkoje. Panaudojant nemaža archyvinių duomenų ir juos įmantriai interpretuojant, įrodinėjama Palangos pajūrį buvus be pastovių sodybų iki XV amž. antros pusės.

Suradę dar naują aisčių giminę, karšuviečius, Mortensenai baigia ilgą tautybių apžvalgą. Pabaigoje dar kartą apmetamas plačiu žvilgsniu girios plotas ir vis įtikinėjama, kad sėslūs gyventojai joje nuo senų laikų neišsilaikė. Jie pradeda rasti tik XIV amž. gale ar, geriau, nuo XV amžiaus. Kuo šio meto negyvenama giria pildė iš Didžiosios Lietuvos traukę lietuviai.

Kiek plačiau aptartas Mortensenų veikalas yra išsamiausias ir pats pagrindinis nuo 1920 m. pradėto imigracijos mokslo dėstymas. Ir nesutinkant su kai kuriomis autorių išvadomis ir su pačia jų vedamąja mintimi, negalima vis dėlto ginčyti veikalui tikrai mokslinio pagrindo. Veikalo pobūdis įpareigoja tikėti Mortenseno nuoširdumu, kai jis laiške Vydūnui 1948 m. rašė, jog jis su ponia mandagiai atsisakė panaudoti mokslą nacionalsocialistinio režimo politiniams tikslams⁹³.

Kaip tame pat laiške rašoma, jiems atsisakius visai paklusti režimui, trečias tomas negalėjo būti išspausdintas tuojau po pirmų dviejų. O tas darbas turėjo būti viso tritomio vainikas, patvirtinęs iš teigiamos pusės išvadas, kurios pirmuose dviejuose iš neigiamos pusės įrodinėjamos. Jis skirtas rytinio didžiosios girios pakraščio apžvalgai ir lietuvių imigracijai iš Didžiosios Lietuvos į Mažąją Lietuvą iki XVII amž. pavaizdavimui. Neišspausdinus to tomo, du pirmieji paliko torso ir didelis darbas nebaigtas.

Pasikeitusiose pokarinėse aplinkybėse Vokietijoje jis jau negalėjo iki šiol pasirodyti, nors pradžioje, atrodo, tikėtasi jį išspausdinti. Kodėl tomas iki Mortenseno mirties (1964.V.27) neišspausdintas, paaiškino jo mokinys W. Wöhlke, pranešime mirusiojo pagerbimui surengtoje akademijoje Göttingene. Jis kalbėjo : « Trečias tomas, kuris turėjo nagrinėti rytinę girios sieną ir lietuvių imigraciją į Rytprūsius, buvo uždraustas, ir todėl negalėjo pasirodyti»⁹⁴. Kodėl ir kas jį uždraudė, deja, nepasakytą.

⁹³ M. GELŽINIS, *Prof. H. Mortenseno laiškas Vydūnui*, žr. *Naujienos*, 1965 m. sausio mėn.

⁹⁴ *Gedenksitzung am, 25. Mai 1965, Göttingen*, žr. *Geographische Abteilungen*, Heft 34, 28 psl.

Vokiečių ryškiai naujoviškai pastatytas Rytprūsių lietuvių klausimas palenkė ir kaimynų dėmesį. Ne vienas jų kritiškai žvelgė į vokiečių išvadas ir nurodinėjo jų iš politinių aplinkybių kilusias tendencijas.

Bene pirmas kaimynas autorius, palietęs kalbamą dalyką, buvo lenkų istorikas H. Łowmiański. Jis su nuostabiu kruopštumu parašytame dideliame veikale ⁹⁵ kalba apie nadruvių, skalvių ir sūduvių visišką išnaikinimą po karų su Ordinu ir apie jų kalbą⁹⁸. Pasak jo, filologai nėra tikri, kad jų kalba buvusi prūsiška; jie skiriasi nuo istorikų, laikančių juos be svyravimų prūsais. Łowmiański lyg imasi derinti filologus ir istorikus savaimingu samprotavimu. Girdi, skalviai, nadruviai ir sūduviai priklausė prūsų tautybei. Bet jų srityse dar sename kilčių laikmetyje «išsivystė stipri lietuvių kolonizacija» ir pakeitė jų etninį pobūdį. Kad tai iš piršto išlaužtas tvirtinimas, pastebėjo jau H. G. Mortensenai.

Apskritai, Łowmiański neturi savo nuomonės apie mažlietuvius. Jis daugiau kombinuoja svetimas mintis. Pavyzdžiui, jis kalba, sekdamas Mortesenienės disertacija, apie skalvių, nadruvių ir sūduvių visišką išnaikinimą, išskyrus mažas skalvių liekanas prie Ragainės ir Tilžės. Bet kitame jau pokariniame veikaluke ⁹⁷, rašo apie išlikusius kad ir negausius nadruvius į rytus nuo Vėlupos ir palei Prieglių iki Įsrutės. Šiaip kalba jis jau pasekęs dideliu Mortensenų veikalu.

Taip pat jis neaiškiai pasisako ir dėl lietuvių sodybų padaugėjimo Rytprūsioose. Dėl kažkokių priežasčių «pirmoje XVI amž. pusėje plačiame Lietuvos pasienio ruože (Klaipėdos, Ragainės, Tilžės, Įsrutės) susidarė stiprus skaičiumi lietuvių elementas, greitai persvėręs negausius tose vietose vokiečius ir prūsus»⁹⁸. Kaip tas lietuviškas elementas būtų galėjęs jau XVI amž. pradžioje perviršyti skaičiumi vokiečius su prūsais drauge, autorius būtų turėjęs paaiškinti. Juk, pagal vokiečių istorikus, lietuviai

⁹⁵ H. ŁOWMIANSKI, *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego*, 2 tomai, Vilnius 1930.

⁹⁶ Ten pat, I t., 64 psl.

⁹⁷ *Polityka ludnościowa Zakonu Niemieckiego w Prusach i na Pomorzu*, Dancigas 1947, 20 psl.

⁹⁸ Ten pat, 29 psi.

tik to paties XVI amž. pradžioje pradėjo traukti į Rytprūsius. Aplamai, Lowmianskis studijose ir kituose darbuose lieté nemaža Prūsijos ir Lietuvos istorijos dalykų. Bet jis aplenkė Mažosios Lietuvos apgyvendinimo klausimą.

Kiti lenkų autoriai ne ką tuo reikalu pasakė. Pavyzdžiui, St. Zajączkowski tik pakartojo vokišką emigracijos mokslą⁹⁹. J. Wisniewskis studijoje apie jotvingių krašto apgyvendinimą¹⁰⁰ palietė lietuvių kolonistų traukimą XVI, XVII amž. iš šiaurės į Goldapės apylinkes, kur jie susitiko su lenkais mozūrais. Žymus sūduvių-jotvingių tyrinėtojas A. Kaminski¹⁰¹ visai nekalba apie lietuvius. Jis nelaiko sūduvių, kaip jau pastebėta, nei lietuviais nei prūsais, bet atskira kiltimi aisčių šeimoje.

4. PASIPRIEŠINIMAS LIETUVIŲ IMIGRACIJOS MOKSLUI

Nors Karaliaučiaus istorikų staigus posūkis, nukreiptas prieš Toeppen-Bezenbergerio mokymą, kilo iš jų reakcijos prieš Mažosios Lietuvos veikėjų politinius užmojus 1918 m. gale, tačiau lietuvių mokslo sferose jis buvo «akademiškai» ir net su pritarimu sutiktas. H. Mortenseno Heinrichaitės disertacijos referatas tuojau buvo išverstas į lietuvių kalbą ir išspausdintas Švietimo ministerijos žurnale *Švietimo Darbas* 1922 m. Visiems imponavo ir veikė nauji, iš archyvo ištraukti šaltiniai. Veikė ir įmantri jų interpretacija, telkta vis vienam tikslui: palyginti vėlyvai lietuvių imigracijai įrodyti. Reikia suprasti ir iš dalies pateisinti ir mūsų jaunų akademikų, ėjusių mokslus vokiečių universitetuose, iširikavimą į vokišką liniją stažiniuose darbuose. A. Salys, pavyzdžiui, visai prisijungė prie filologų skalvių tautybės klausimu ir uždėjo tašką ant i, kai jis, nepaisydamas pirmatako Trautmanno rezervų, tarė jų prūsiską tautybę esančią *endgültig* įrodytą¹⁰². Tačiau jis polemizavo vietomis su Mortenseniene ir kitais, surasdamas

⁹⁹ ST. ZAJĄCZKOWSKI, *Podbój Pruss i ich kolonizacja przez krzyżaków*, Torune 1935, 50 ir sek. psl.

¹⁰⁰ *Osadnictwo Suwalszczyzny. Studia i materialy do dziejów Suwalszczyzny*, Balstogė 1965.

¹⁰¹ Žr. 91 išnašą.

¹⁰² *Žemaitische Mundarten*, Kaunas 1930, 123 psl.

gyvenamas vietoves Žemaičiuose ir Klaipėdos krašte, kur jie tuštumas tematė. Z. Ivinskis irgi pripažino lietuvių imigraciją į Rytprūsius¹⁰³; tik jos pradžia jis nukėlė į daug ankstyvesnius laikus nei vokiečiai darė.

Iš lietuvių pusės neatsirado gilesnių tyrinėtojų, kurie būtų pasiryžę tikrinti vokiečių naujovišką mokslą ir surasti jo priedangoje slypinčią tendenciją. Pirmaisiais metais, kol vokiečiai-publicistai jo nenaudojo politiniams tikslams, nebuvo nė iššūkio tam reikalui. Dalykai pakitėjo po Klaipėdos prijungimo, kai vokiečių spaudoje imta rašyti tos teorijos šviesoje apie senus vokiškus Rytprūsius su Klaipėdos kraštu ir apie lietuvius vėliau iš vokiečių kunigaikščių malonės išikūrusius. Vokiečių spaudoje kartojami išpuoliai prieš lietuvius pažadino mūsų akademikus reaguoti. Pirmasis išėjo prieš vokiečių mokslą Povilas Pakarklis, jaunuolis be dvasinės pusiausvyros ir be tvirtų gyvenimo principų, bet uolus patriotas. Jis reagavo keliais polemiskais straipsniais ir ypač veikalu *Mažoji Lietuva vokiečių mokslo šviesoje* (Kaunas 1935).

Negalima sakyti, kad čia būtų tikras mokslo darbas, prilygsta vokiečių veikalams. Pirmame skyriuje autorius tiesiog švaistosi tarp dabarties ir praeities ir stengiasi įtaigoti skaitytojui minti, kad prūsų lietuviybė dar neišnykusi ir šiandieną. Mūsų autorius užmiršta, kad polemikai su vokiečiais ne tiek svarbu lietuvių buvimas Rytprūsiuose, kiek įrodymas, kad jie yra pirmykščių gyventojų palikuonys. Sekantieji trys skyriai yra inventoriško pobūdžio: ištraukos įvairių autorių atsiliepimų apie Rytprūsių lietuvius. Atsiliepimai labai įvairūs. Ir kai Pakarklis iš jų nedaro jokių apibendrinamų išvadų, tai juos perskaičius, gaunamas kaleidoskopiškas vaizdas.

Įdomiausias ir vertingiausias paskutinis skyrius, kur duodamos kai kurios kritiškos pastabos dėl vokiečių mokslo. Pakritikuojama kiek Mortensenienė, tik ne jos vedamoji mintis. Geriau vykusi Karges kritika. Manding, Pakarklis teisingai kritiškai atsiliepė apie Karges aiškiai lietuviškų vardų prūsiniimą. Šiaip jis nepersijojo per kritišką sieta visų Karges argumentų.

Įdomi Pakarklio ekskursija po įvairias studijas, ypač kur sumini savus autorius, rėmusius jo mintis. Savaip kritiškai atsiliepė apie

¹⁰³ *Geschichte des Bauernstandes in Litauen*, žr. *Historische Studien*, išl E. EBERING, Berlynas 1933 (persp. Vaduz 1965), 243 psl. ir kitur.

K. Būga ir A. Salį (ypač apie šį paskutinį !), priekaištaudamas jiems lengvai pasidavus vokiečių įtakai.

Pakarklio darbas girtinų intencijų, bet mokslo atžvilgiu paviršutiniškas. Tai ne tiek istorinė studija, kiek istorinė publicistinė apybraiža.

Kur kas su aštresne kritika ir geriau pagrįsta pasirodė Franz-Constantin von Karp ¹⁰⁴, kurio net veikalo paantraštė « kritiški svarstymai » rodo autoriaus užmojų. Pats kritiko smaigalys nukreiptas į P. Kargę. Jau prakalboje kreipia skaitytojo dėmesį į jo išvedžiojimus ir rodo juose slypinčias politines tendencijas.

Pats dalyko dėstymas pradedamas nuo ne esmingo ir ne taip jau liečiamai temai svarbaus dalyko — nuo 1259 m. Mindaugo dokumento, kur Ordinui atiduodamos skalvių ir sūduvių (Dainavos) sritys. Pagal jį, dokumentas yra bendralaikis Ordino falsifikatas, rodąs, jog ir jis pripažino abi kiltis Mindaugo valdomis. Išvada, žinoma, teisinga. Bet žinant, kad Mindaugas valdė tiesiog tik Aukštaičius (ir dar ne visus), jam, kad ir pripažįstamos teisės į tas dvi sritis buvo grynai formalinės. Jų santykiai su Mindaugo valstybe nieko nesako apie jų lietuviškumą. Čia Karpio pastangos tiek vertos, kiek ir G. Mortensenienės, įrodinėjusios, kad Mindaugas tų sričių faktinai nevaldė.

Antrame skyriuje kritikuojamas Mortensenienės didžiosios girios mokslas ir įrodinėjama, kad žemaičių sodybos siekusios iki Jūros ir Nemuno. Jam vadovais šiuo atveju yra H. Łovmiański, St. Zajączkowski ir Žemaičių piliakalnių tyrinėtojas Krzywickis. Pasi- naudojo jis ir Salio įrodinėjimais apie apgyvendintas sritis Mortensenienės nubrėžtos girios ribose. Didžiausia spraga Karpio kritikoje yra nepaisymas Mortensenienės panaudotų keliaraščių. Jei jis būtų išigilinęs į keliaraščius, kažin ar jis būtų galėjęs kalbėti¹⁰⁵ apie XIII, XIV amž. apgyvendintą kraštą tarp Jūros ir Mortensenienės nurodytos rytinės girios sienos. Autorius turėjo suderinti duomenis apie minėtos srities apgyvendinimą, kaip ir apie pilis ties Minija ir Vievirža su keliaraščių duomenimis. Kai jis nepaisė keliaraščių, tai skaitytojui sudarė išpūdį, jog jis ne tiek kritikavo

¹⁰⁴ *Beiträge zw ältesten Geschichte des Memellandes und Preussisch-Litauens*, Klaipėda, be datos.

¹⁰⁵ Ten pat, 21 psl.

Mortensenienę, kiek pro šalį kalbėjo. Gera kritika galėjo būti dar geresnė.

Vokiečiams anais laikais kėsinantis į Klaipėdos kraštą, kritiškas autorius, pats būdamas, rodos, mažlietuvis, pabrėžtinai įrodinėjo Klaipėdos srities lietuviškumą. Čia kalba sukosi apie apgyvendinimą dviejų sričių : Pilsaten ir Ceklis. Karpis, nepaisydamas Mortensenienės girios mokslo, įrodinėja jas buvus apgyventas lietuvių Ordino atėjimo metu. Kuršiai tegalėjo gyventi tik pačiame šiauriniame smaigalyje. Jis nesutinka daugelyje vietų su Saliu, kuris matė daugiau kuršių Ceklyje ir Pilsatėje, ir seka Pakarkliu, net ir K. Pryšmantu, smarkiai gynusiais Klaipėdos lietuviškumą nuo pat Ordino laikų. Įrodinėjimai būtų, rodos, pagrįsti, jei būtų suderinti su tuo didžiosios girios mokslu. Ir čia turėjo būti atsizvelgta į keliaraščius, kurie, gal būt, būtų padėję lokalizuoti kai kuriuos vietovardžius.

Su skyriumi apie sūduvių, skalvių ir nadruvių lietuviškumą Karpis išivelia į ginčus su filologais. Pirmiausia jis pakrato Gerulį, kalbėjusį apie sūduvių prūsiškumą. Karpis aštriausiai susiduria su profesoriumi, komentuodamas žinomą pastabą 1545 m. prūsiškame katekizme¹⁰⁶. Iš jos aišku, kad sembų kalba kiek skyrėsi nuo sūduvių, nors abi kiltys per pustrėčio šimto metų glaudžioje kaimynystėje gyveno. Iš to Karpis išveda, prisidūręs dar kelis jo laikomus lietuviškus vietovardžius, kad sūduviai buvo lietuviai. Išvada, rodos, per greita. Jo nepaisyta dar vienos, tikresnės galimybės : sūduviai galėjo būti atskira aisčių giminė, kaip jau spėliojo Toeppenas¹⁰⁷ ir dabartinis autorius Kaminskis. O ir Gerulis nebuvo visai tikras jų prūsiškumu ir neneigė prielaidos, kad jie galėjo būti atskira kiltis aisčių šeimoje.

Karpis pagrįstai kritikuoja Mortensenienės pasitikėjimą Dusburgu dėl skalvių prūsiškumo. Tik jo Mortensenienės kritikai panaudotas 1243 m. popiežiaus legato sudarytas Prūsijos vyskupijų ribų dokumentas netinka. Juk dokumento žodžiai, kad Sembos ir Varmės vyskupijų sienos siekia *ad terminos Letuinorum* (Karpio klaidingai cituojama)¹⁰⁸ tepasako, kad vyskupijos turi aprėpti

¹⁰⁶ Ten pat. 57 psl.

¹⁰⁷ *Scriptores Serum Prussicarum*, I t., 51 psl., 2 išn.

¹⁰⁸ F. C. KARP, *Beiträge zur ältesten Geschichte des Memellandes und Preussisch-Litauens*, Klaipėda, be datos, 70 psl.

visą likusią Prūsiją iki Lietuvos. Kur ir nuo kokių kilčių ta Lietuva prasideda, dokumento autoriui nesvarbu.

Tolimesnius skalvių ir nadruvių lietuviškumo įrodymus mūsų kritikas grindžia K. Trautmanno veikalu *Die altpreussischen Personennamen*. Įdomus panaudojimo būdas. Jis ima Trautmanno laikomus skalviškus ir nadruviškus vardus ir jų daugumui duoda lietuviškus atitikmenis, išrinktus iš Lietuvos istorijos šaltinių, ypač iš Sprogio XVI amž. Žemaičių žemės geografinio žodyno. Čia mūsų autorius atskleidžia svarbią tiesą : aisčių kilčių kalbos buvo taip artimos, kad iš jų asmenvardžių ar vietovardžių negalima susekti aiškių ribų tarp jų. Tačiau Karpis pasivelija sau kiek «pakombinuoti». Iš Trautmanno suregistruotų daugybės žodžių daro išvadą : skalviai buvo lietuviai; nadruviai — tarpinė kiltis tarp lietuvių ir prūsų. Jis palietė dar kiek ir sembus ir drįso išvesti, kad jų kalba buvo pereinamoji iš prūsų į lietuvių.

Karpio perdėm polemiskas veikalas, skirtas, svarbiausia, Klai-pėdos krašto lietuviškumui įrodyti, yra įmantrus tyrinėjimas. Parašytas gyvu, žurnalistiniu stiliumi, išvados grindžiamos gausiais šaltiniais, nors kartais pertemptai ir kreivokai interpretuojamais. Jis rimtai pajudino vokišką imigracijos teoriją ir pirštu prikišamai parodė joje slypinčią politinę tendenciją.

Didžiausias naujo vokiško mokslo kritikas ir senos Toeppe-no-Bezenbergerio mokyklos gynėjas buvo Y. Vileišis, ekonomistas su gera istorine nuovoka, autorius veikalų apie Mažąją Lietuvą¹⁰⁹. Jaunuolis, paveiktas politikuojančių vokiečių autorių, ryžosi atremti jų išvedžiojimus ne kokia publicistine retorika, bet svariais moksliniais argumentais. Jo atsidėjus studijuoti šaltiniai ir literatūra. Jis rašė veikalą apsišarvavęs dideliu mokslo bagažu, turėdamas prieš akis du tikslus : apginti seną Toeppe-no-Bezenbergerio mokslą ir duoti Mažosios Lietuvos istoriją iki pirmo pasaulinio karo. Pirmoje veikalų pusėje, siekiančioje maždaug iki 1600 m., vyrauja pirmas tikslas. Šio veikalų dalis daugiau poleminių nei dėstomojo pobūdžio. Pati Mažosios Lietuvos istorija jau be didesnės polemikos dėstoma maždaug nuo poreformacinių laikų. Ši dalis, neliečianti mūsų temos, gali būti šioje veikalų apžvalgoje ir aplenkta.

¹⁰⁹ *Tautiniai santykiai Mažajoje Lietuvoje ligi didžiojo karo istorijos ir statistikos šviesoje*, Kaunas 1935.

Vileiškis, kaip Pakarklis ir Karpis, pirmiausiai trumpai atferuoja prieškarinius ir pokarinius mokymus apie tautinius santykius Mažojoje Lietuvoje. Po referato leidžiasi į visai originalią sritį, būtent, įrodyti « prūsų ir lietuvių tautinį bendrumą ». Pagal jo, istorinėje Prūsijos teritorijoje, maždaug tarp Vyslos ir Nemuno, nuo pat pradžių maišėsi dviejų pavadinimų aisčiai: prūsai ir lietuviai. Prūsais pradžioje vadinti patys vakariniai, pavyslio aisčiai: pamedėnai ir pagudėnai. Vėliau, Ordino nukariavimų eigoje, prūsų vardas pradėtas taikyti kitoms kiltims. Kai Ordinas pasiekė Nemuną ir sustojo, jo visas nukariautas kraštas gavo Prūsijos vardą. Prūsijos terminas iš pat pradžių turėjo politinę prasmę, kokią jam skyrė ir Dusburgas, kalbėjęs apie 11 prūsų kilčių. Aišku, Dusburgas tų kilčių vardų neišrado. Nedavė jų prūsų kiltims nė nukariautojai vokiečiai. Tad tų kilčių pavadinimai, kurie Ordino valstybei išikūrus, buvo apibendrinti vienu prūsų vardu, turėjo siekti dar proistorinius laikus. Jei ir sutikti su autoriumi, kad tarp aisčių kilčių nebuvo jokio kilminio ar kalbinio skirtumo, tai tektų pripažinti bent geografinį pasiskirstymą, lėmusį jiems skirtingus vardus. Bet Vileiškis ir tai kategoriškai neigia, sakydamas : « Žinome betgi, kad geografinių priežasčių čia nebuvo — nebuvo nei kalnų, jūrų, kurios galėjo aisčius suskaldyti»¹¹⁰. Mūsų uoliam istorikui neatėjo į galvą dar įvairios geografinės priežastys, galėjusios aisčius skaldyti: girios, upės, ežerai, pelkynai, raistai. Jie dengė didžiausius plotus ir gyvenamosios sodybos buvo lyg salos jų tarpe. Matyti artimesnės sodybos sudarė lyg atskirą teritoriją ir jų aistiškų (prūsiškų) tarp Vyslos ir Nemuno Dusburgas prisikaitė 10.

Išvedęs prūsų ir lietuvių tapatybę, Vileiškis, žinoma, nedaro skirtumo ir tarp jų kalbos. Įrodinėjimas labai drąsus ir kažin ar įtikintų kalbininkus.

Daug autorių rašė apie prūsų kalbą, tačiau Vileiškis apsiribojo tik vienu Trautmannu ir jį drąsiai kritikuodamas neigia skirtumą tarp lietuvių ir prūsų kalbos. Neigimas, rodos, nebūtų pateisinas turint galvoje, pavyzdžiui, Mažvydo lietuvišką ir A. Willio prūsišką ar sembišką katekizmą. Jau pats faktas, kad Albrechtas patvarkė rengti du katekizmus, rodo, kad ir Karaliaučiaus dvare žinota, jog esama jei ne dviejų kalbų, tai bent tarmių — vienos

¹¹⁰ Ten pat, 17 psl

Semboje, kitos Rytprūsiauose. Autoriaus spėjimu, skirtumas atsiradęs XIII amž. ir anksčiau jo nebūta.

Jo pripažįstama bendra aisčių kalba išsilaikė trijose rytinėse kiltyse: skalvių, nadruvių ir sūduvių. Ji buvusi lietuvių kalba ir tai autorius stengiasi įrodyti. Vėl iškišamas tas pats 1243 m. dokumentas, nubrėžius 4 Prūsijos vyskupijų ribas. Kaip jau pasabėta, dokumentas netinka tų trijų kilčių lietuviškumui įrodyti.

Labai sumani ir taikli G. Mortensenienės ir P. Karges skalvių prūsiškumo įrodymų kritika. Iškiliausioji Mortensenienės panaudoto 1540 m. dokumento kritika ¹¹¹. Šiame dokumente prūsų ir skalvių vardai mišrai vartojami ir iš to Mortensenienė padarė išvadą, kad skalviai buvo prūsai. Vileišis visai įtikinamai įrodė, kad dokumente prūsų žodžiu pažymima ne kokia tautybė, bet skalvių prūsiškos baudžiavinės teisės. Iš tikrųjų, Ordino valstybėje vietiniai buvo daugiausia apgyvendinami pagal prūsiškąją teisę ir ji šiuo atveju taikyta skalviams.

Graži lengvapėdiškų Karges filologinių argumentų kritika.

Vileišis cituoja daugybę lietuviškų vardų šalia tariamų prūsiškų skalvių ir rodo, kaip jie Ordino raštininkų užrašyti. Juos gretindamas rodo jų panašumą. Jo dar kartą įrodoma, kad žodžiai ir jų formos, kaip jos užrašytos, netinka bet kokiems etniniams skirtumams įrodyti.

Dėmesio verta autoriaus mintis dėl lietuvių kalbos «ipilietinimo» Mažojoje Lietuvoje ¹¹². Kuo reformacijos laikų, autoriaus konkrečiu nurodymu, nuo Sembų vyskupo Polentzo įsakymo 1524 m. vartoti bažnyčiose gimtąją kalbą, žmonių šnekamoji kalba pradėta labiau gerbti dvasiškių ir valdininkų. Šieji ėmė ir vietovardžius tiksliau, pagal žmonių šnekamąją kalbą rašyti. « Vietovardžių rašybos sulietuvėjimas tenka skaityti pamaldų sulietuvėjimo ir pilietinių teisių suteikimo lietuvių kalbai rezultatu » ¹¹³. Kiek ši autoriaus mintis teisinga, turėtų dar patikrinti kalbininkai ir literatai. Vadovaudamasis šiaja išvada, autorius smarkiai priekaištuoja Kargei, kad jis nepaisė lietuvių kalbos pasikeitimo ir neteisingai puolė Bezenbergerį.

Galutinė išvada : Skalva niekuomet nebuvo siejama su Prū-

¹¹¹ Ten pat, 33 ir sek. psl.

¹¹² Ten pat, 37 psl.

¹¹³ Ten pat, 40 psl.

sija. Jos gyventojai « geografinė tradicinė prasme » vadintini lietuviams. Išvada ne visai derinasi su istorine raida.

Sūduvių lietuviškumas stengiamasi įrodyti kalbiškais duomenimis, kurie nėra įtikinami. Išplėsta polemika su Geruliu dėl Maletiaus duodamų sūduviškų žodžių ir dėl sūduvių kalbos užuominos Willio prūsiškame katekizme neveda prie siekiamo tikslo. Bet su Albrechto 1546 m. statuto potvarkiu ir dar M. Strykowskių liudijimu gražiai įrodo, kad Sembos ir Mažosios Lietuvos gyventojai buvo artimi tų pačių aisčių palikuonys ¹¹⁴.

Klaipėdos apylinkėse Vileiškis neranda kuršių, o tik žemaičius. Jis smarkiai puola Salio Klaipėdos srities kuršiškumo įrodymus. Jo panaudojami Gilbert de Lannoy, Enejaus Silvijaus Piccolomini liudijimai ir ypač Vytauto ginčų su Ordinu 1412-1422 m. dokumentai. Daugeliu atveju remiasi Pakarklio kruopščiai surinktais duomenimis. Įrodymai rimti ir įtikinantys.

Ketvirtuoju skyriumi pradėdama jau tikra Mažosios Lietuvos istorija nuo XVI amžiaus, duodant net jos pradžios metus (Mortensenais sekant) — 1540, « kada šiose vietose (Mažojoje Lietuvoje) gyveno neabejotinai lietuviai». Autorius gan sumaniai imasi dėstyti tą centrinių veikalo dalyką, kai jis pirmiausiai apskaičiuoja, kiek Mažoji Lietuva turėjo gyventojų Mortensenuų priimtos « spartesnės » lietuvių kolonizacijos bangos gale, t. y. 1540 m. Vileišio surinktais šaltinių duomenimis Mažojoje Lietuvoje 1540 m. gyveno apie 33.000 žmonių.

Konstatavęs Mažosios Lietuvos gyventojų kiekį, autorius leidžiasi į smarkią polemiką su Z. Ivinskiu ir A. Saliu, kurie kalbėjo apie didelį lietuvių traukimą į Bytrūsius. Labai kritiškas autorius seka Ivinskio daugiausia iš Ordino kasos knygos (*Tresslerbuch*) paimtus lietuvių bėgimo atvejus ir vis stengiasi įrodyti, kad ten buvo ne kokie pabėgėliai, o karo belaisviai. Šalia jų dar galėjo kiek būti politinių pabėgėlių ir nusikaltėlių.

Įmantrioje polemikoje išryškėja autoriaus dialektiniai gabumai. Jis sugebėjo plačiai užsimotoje kritikoje įrodyti, kad Skalvoje ir Nadruvoje arba toje didžioje girioje jau XIV-XV amž. gyveno nemaža sodybininkų ir kad tada tas kraštas kartais Lietuva vadintas ¹¹⁵. Pabrėžtinai jo labai sąmojingas išvedžiojimas apie kelia-

¹¹⁴ Ten pat, ypač 44 psl.

¹¹⁵ Ten pat, ypač 106 psl.

raščiuose ir kitur minimus *Feldt*. Pagal Mortensenus tai buvusios negyvenamos senų sodybų liekanos. Vileišis griauna tą laukų tuštumos teoriją ir rodo juose buvusias sodybas ¹¹⁶.

Ypatingas ir, rodos, jo temai ne taip jau reikalingas dalykas yra skyrius C, kur jis pasišovė pavaizduoti valstiečių socialinę ir ekonominę būklę Prūsų kunigaikštijoje ir Lietuvoje. Klausimas labai sudėtingas ir jam trumpai ir tiksliai išdėstyti reikia gero istorinio pasiruošimo, kurio mūsų entuziastingam tautiečiui trūko. Jis sudėtingą dalyką suprastino (simplifikavo). Vedamoji mintis jam buvo Prūsų ir Lietuvos valstiečių būklės kontrastas : Prūsijos valstiečių padėtis buvusi kur kas sunkesnė nei Lietuvos. Kontrastas bandomas pagrįsti tezei įrodyti.

Vargiai Lietuvos visuomeninių ir ūkinių santykių tyrinėtojai sutiks su Vileišiu, kad valstiečių padėtis joje būtų buvusi lengvesnė nei Prūsijoje. Baudžiava Lietuvoje buvo nuo pat pradžių, kiek siekia istorinės žinios, ir Vileišio toks pasakymas, kaip « apie ją (baudžiavą) prieš 1410 m. čia negali būti kalbos » ¹¹⁷ yra atitrūkęs nuo tikrovės. Baudžiava buvo neatskiriamas feodalinės santvarkos elementas ir ji vystėsi drauge su ja. Be reikalo ieškoma jos pradinės datos. Ji nesusekama. Neįvedė jos nė 1447 m. Kazimiero žinoma privilegija bajorams ¹¹⁸. Ji tik pavedė baudžiauninkus ponų valiai. Krikščionybė neturėjo mažiausios įtakos baudžiauninkų padėčiai. Ji nesmukdė jų, kaip autorius ją be pagrindo kaltina ¹¹⁹.

Palieka neginčijama tiesa, kad baudžiava XV, XVI amž. buvo kaip Prūsijoje, taip ir Lietuvoje. Kur ji labiau slėgė valstiečius, negalima susekti. Kalbant jau ne apie baudžiavą, bet apie ekonominius visuomeninius to meto santykius, apamai, tegalima manyti, kad Prūsijoje dėl pažangesnės kultūros pats gyvenimo lygis buvo aukštesnis nei Lietuvoje. Ten ir valstybė pažangiau tvarkėsi nei bajoriškose laisvėse panirusi Lietuva. Tad prasminga buvo

¹¹⁶ Ten pat, 88-89 psl.

¹¹⁷ Ten pat, 77 psl.

¹¹⁸ V. Vileišis, Rimkaus suklaidintas, laiko šią privilegiją 1457 m. datos, o ne tradicinės 1447. Palygink J. DAINAUSKAS, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos įstatymai ir statutai iš 1457-1563 m.*, žr. *Tautos Praeitis*, II, 2 (1965), 96 psl.

¹¹⁹ V. VILEIŠIS, *Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje ligi didžiojo karo istorijos ir statistikos šviesoje*, Kaunas 1935, 81 psl.

paskiriems baudžiauninkams ar net ir bajorams ten nešdintis ir kurtis. Manding, autorius nueina per toli, kai jis iš viso neigia net ir paskirų valstiečių persikėlimą į Prūsus ūkiškais motyvais. Jis palieka tik teisus nepripažindamas vokiečių taip atkakliai gimanomas masinės lietuvių imigracijos XVI, XVII amžiais ir vėliau.

Skyriuje D kalbama apie Mažosios Lietuvos apgyvendinimą ir rodoma, kad joje ir prieš XV amž. netrūko sodybų. Teisingai pažymima, kad žemės darbas nebuvo gyventojams pagrindinis verslas. Šalia to dar verstūsi bitininkyste, žvejyba, medžiokle ir gyvulininkyste. Tuo būdu lietuvis autorius priartėjo prie Mortensenų.

Ir maišant įvairių laikų šaltinių duomenis vis dėlto įtikinamai įrodomas Mažosios Lietuvos gyventojų kontinuitetas nuo seniausių laikų iki XVI amžiaus. Vileišis gražiai parodo, kad XIV, XV amž. minimi kaimai žinomi ir vėlesniais laikais su pastoviais gyventojais, apie kurių atsikėlimą niekur neužsimenama. Provoikiškoji masinės imigracijos teorija tuo būdu sugriaunama.

Mažosios Lietuvos apgyvendinimo istorija XVI, XVII amž. baigiama lietuviybės padėties apžvalga tame laike. Suminimos vietos, kur sakyti lietuviški pamokslai ir laikyti lietuviai pamokslininkai. Plačiai kalbama apie Bretkūną ir įrodinėjama — prieš Gerulį, — jog jo lietuviuo būta. Autorius pagrįstai pabrėžia puikų Bretkūno lietuvių kalbos mokėjimą, kas rodo, jog ji buvusi jo gimtoji kalba.

Autorius dar kartą tvirtina savo naują vienos aiščių kalbos tezę. Jo itin pabrėžiamas faktas, kad visoje Mažojoje Lietuvoje ir net pačiame Karaliaučiuje nepaisyta prūsų kalbos, nors ir buvo išleistas prūsiškas Willio katekizmas. Kur-ne-kur, o ypač Semboje turėjo dar skambėti XVI amž. senoji prūsų kalba, paliudyta čia net iki XVII amž. vidurio. Atrodo, ji dabar neskirta nuo lietuvių ir laikyta jos tarmė¹²⁰.

V. Vileišio darbas — drąsus ir perdėm originalus kūrinys. Tai išsamiausia vokiškos imigracijos teorijos kritika, antipodas aptartam H. ir G. Mortensenų veikalui. Jo apvaldyta ir kritiškai persijota labai gausi šaltininė medžiaga ir sukaupta literatūra rodo jaunuoli turėjus didelius mokslininko tyrinėtojo (erudito) gabumus. Įmantri vietomis istorinių duomenų kombinacija ir daromos originalios išvados stebina skaitytoją. Autorius aiškiai ir tiesiai eina

¹²⁰ Ten pat, 111 psl.

į užsibrėžtą tikslą ir stengiasi giliu kritišku protu šalinti pasitaikančias kliūtis. Kas kaip bežiūrėtų į tą veikala, vieno nuopelno autoriui negalėtų neigti: jis įvarė plyšius į tą tuo pažiūrėjimu sklidiną vokišką lietuvių imigracijos mokslą. Dabartiniai vokiečių autoriai neturėtų jo nepaisyti ir vis dar kartoti be rezervų savo susikurtą teoriją.

V. TARYBINĖ ISTORIOGRAFIJA APIE MAŽĄ LIETUVĄ

Lietuvos tarybiniai istorikai aklaui seka P. Pakarklio nubrėžtu keliu, nieko nepridurdami. Iš jo jie turi pasisavinę geografinę, vakarinės Lietuvos sąvoką. Jie kalba apie ją šalia Prūsijos, kai mini Ordino valstybę. Vakarinė Lietuva tarybiniams istorikams yra tradicinė Mažoji Lietuva : Nadruva, Skalva ir dalis Sūduvos ¹²¹. Jiems jos senos lietuviškų kilčių žemės. Nekeliamos jų apgyvendinimo problemos. Tik E. Jasas, kalbėdamas minėtame J. Jurginio redaguotame veikle apie kovas su kryžiuočiais, pastebi, jog jie, sugriovę nadruvių vakarines pilies, nesiveržė toliau į rytus, « nes ten iki pat Kauno plytėjo miškai » ¹²². Turėta, be abejo, galvoje ta šaltinių vadinama *Wildnis*, tik kažkodėl ji išplėsta iki Kauno. Nieko nekalbama apie tos girios pobūdį. Tačiau randama reikalo vis dėlto pastebėti, jog « dėl pasienio kovų su žemaičiais Skalva ir toliau liko palyginti retai gyvenama. Tik pasibaigus karui nuo XV amž. pasienio girioje vėl ėmė kurdintis lietuviai valstiečiai » ¹²³. Kaip, iš kur jie kurdinosi, taip ir nepasakyta. Matyti, autoriaus turėta galvoje ta imigracijos mintis, tik ji neryškinta. Teiginys palieka pakibęs ore.

« Prūsai ir vakariniai lietuviai » yra, gali sakyti, standartinis terminas didelės tarybinės Lietuvos istorijos ¹²⁴ autoriams žymėti kryžiuočių nukariautiems kraštams tarp Vyslos ir Nemuno. Tačiau ta vakarinių lietuvių istorija nėra išskiriamai iš visos Prū-

¹²¹ J. JURGINIS (red.), *Lietuvių karas su kryžiuočiais*, Vilnius 1964, 170 psl. ; V. MAŽIULIS (leid.), *Prūsų kalbos paminklai*, Vilnius 1966, 20 psl.

¹²² J. JURGINIS (red.), *Lietuvių karas su kryžiuočiais*, Vilnius 1964, 172 psl.

¹²³ Ten pat, 172 psl.

¹²⁴ *Lietuvos TSR istorija*, red. J. ŽIUGŽDA ir kiti, Vilnius 1957, I t., 75, 175, 356 psl.

sijos istorijos dėstoma. Ji sumaišoma su visa Prūsijos istorija net ir ten, kur, rodos, nepriderėtų, pavyzdžiui, kalbant apie 1260-1274 m. sukilimą¹²⁵. Juk sukilimo metu Ordinas dar nebuvo pasiekęs vakarinių lietuvių ir jie, žinoma, prie to sukilimo neprišidėjo. Tinkamas dėmesys atkreipiamas vakariniams lietuviams, kai dėstoma Lietuvos kultūra XVIII amžiuje. Čia suminima eilė to krašto autorių ir jų veikalų ir kiek daugiau pakalbama apie K. Donelaitį.

Bene vienintelis tarybinis istorikas Mažosios Lietuvos apgyvendinimo klausimu yra P. I. Kušneris (Knyševas)¹²⁶. Jis kalba plačiai apie Mažąją Lietuvą antroje veikalo dalyje, skirtoje Pabaltijo pietryčių etniniams pasiskirstymams svarstyti.

Autoriaus prisipažinimu, veikalas rašytas tariantis su prof. J. Žiugžda ir P. Pakarkliu. Aiškiai juntama neigiama Pakarklio įtaka. Jis bus perdėtai įdiegęs jam politinę vokiečių tendenciją. Kušneris, turėdamas ją prieš akis, tiesiog nežiūrėjo rimtai į naujus vokiškus autorius. Jam, rodos, nebūtų derėję išpuoliai, nukreipti prieš Gerulio asmenį, išvadinant jį « vokiška-lietuviška kulverta » (*perverten*)¹²⁷ ar « lietuvišku renegatu ». Taip jį būdinti tegalėjo tik Pakarklio paveiktas.

Kušneris, liesdamas Mažąją Lietuvą, labai paviršutiniškai atpasakoja Bezenbergerio teoriją ją pakritikuodams, ir grybštelėja kiek Mortensenų mokslą. Jis nerimtai ir mokslo atžvilgiu nederamu būdu svarstomas. Nuostabu, kad jam nežinomas paskutinis šių autorių veikalas.

Bendrais bruožais atpasakojamas Livonijos, Prūsijos užkariavimas ir Mindaugo Lietuvos įsikūrimas. Dėstymas paviršutiniškas, ne pagal šių dienų mokslo lygį. Tikras nukrypimo nuo mokslo linijos ženklas yra nuolat cituojamas K. Marksas, lyg jis būtų buvęs koks Prūsų istorijos mokovas. Visai pasikliaudamas Markso autoritetu Kušneris kalba apie dykros zoną, Ordino sudarytą po Nadruvos, Skalvos ir Sūduvos gyventojų išnaikinimo¹²⁸.

Nors dykros zona driekėsi nuo Deimenos ir Alnos į rytus, ta-

¹²⁵ Ten pat, 76 psl.

¹²⁶ P. I. KUŠNER (KNYŠEV), *Etničeskie territorii i etničeskie granicy*, Maskva 1951.

¹²⁷ Ten pat, 163 psl.

¹²⁸ Ten pat, 189 psl.

čiau Kušneris randa joje vakarinius lietuvius. Jie, Ordino nukariauti ir prūsais laikyti kalbėję savo « vietiniais dialektais », kuriuos išstūmė « pagrindiniai lietuviški žemaičių ir aukštaičių dialektai ».

Matome, kaip autorius « išeina į lankas » ir svaičioja, kai gaudo prieštaringas svetimas pažiūras, nesugebėdamas jų derinti. Tačiau jis moka dar kartą parūgoti « vokiškus nacionalistus ir lietuviškus renegatus » Gerulio tipo, kalbėjusius apie lietuvių išibrovimą iš rytų ¹²⁹.

Keista ir metodišku atžvilgiu nepateisinama įtarpa yra skyrius (aštuntasis) apie skalvius ir žemutinės panemunės gyventojus. Jis skirtas ne dalyko dėstymui, kaip kiti skyriai, bet kaip ir istoriografinė apžvalgėlei ir polemikai « su reaccionieriais ir falsifikatoriais » vokiečiais, suraizgiusiais pokariniais laikais lietuvių imigracijos mokslą. Jis trumpai atpasakoja tą mokslą ir jį kritikuoja ne savais argumentais, bet pasigaudamas Vileišio minčių. Nors šiam «buržuaziniam publicistui » jis ir prikiša «nacionalistines tendencijas»¹³⁰, tačiau pripažįsta jo įrodymus dėmesio vertus. Kušneris tik nelinkęs pritarti Vileišiui, sutapdžiusiam prūsų kalbą su lietuvių. Jis čia geriau pasitiki Endzelinu ir Būga, kurie skyrė abi kalbas. Kušneris vis dėlto laiko jas artimais dialektais.

Kiek plačiau pakalba apie žemėlapi, pridėtą prie G. Mortensenienės disertacijos su žemaičių vakarinėmis ir girios rytinėmis sienomis. Kadangi žemėlapis sudarytas daugiausia pagal keliaraščius (bet ne vien tik), tai Kušneris atsargiai kritikuoja autorę drauge su pačių keliaraščių kritika. Jis linkęs pritarti ne Mortensenienei, laikiusiai juos tikrais geografiniais aprašymais, bet T. Hiršui¹³¹, pagal kuri, keliaraščiai buvo pasiūstų šnipų trumpi užrašyti pranešimai. Juose neduodamas tikras krašto vaizdas. Suabejojęs Mortensenienės išvadomis, Kušneris būtų turėjęs dar prisidurti kritikos reikalui puikų Thomaso tų keliaraščių studiją ¹³². Iš jos būtų galėjęs ištraukti daugiau duomenų savo kritiškoms pastaboms. Šiaip Kušnerio suabejojimas keliaraščių panaudojimu nepeiktinas, nors kritika ne visose smulkmenose pateisinama.

¹²⁹ Ten pat, 191 psl.

¹³⁰ Ten pat, 203 psl.

¹³¹ *Scriptores rerum Prussicarum* II, 662-64 psl.

¹³² J. A. THOMAS, *Litauen nach den Wegeberichten im Ausgange des 14. Jahrhunderts. Königliches Realgymnasium su Tilsit, Tilžė 1885.*

Iš viso, Kušnerio daugiau palaidi samprotavimai apie Mažąją Lietuvą iš esmės nėra originalūs. Jie pagrįsti iš šalies inspiruotų minčių. Aiškiai kyšo iš marksistinės-leninistinės mokyklos kilusi galvosena su pramiestu pagiežos jausmu. Neturėdamas savų idėjų jis graibstosi jam tinkamų autorių darbuose ir juos parafrazuoja. Jo įnašas į Mažosios Lietuvos istoriją menkas.

IŠVADOS

Kaip matome, Mažosios Lietuvos istorijografijoje pirmauja krašto apgyvendinimo klausimas. Su juo neatmezgiamai syja seniausioji krašto praeitis nuo pat Ordino atsikėlimo. Trys dalykai glūdi tame klausime: pirmykščiai kalbamos srities gyventojai, — nadruviai ir skalviai, — krašto giria (*Wildnis*) ir vėlesnis jau visai susidariusios lietuvių tautybės iškilimas. Turint galvoje tuos tris dalykus, kilo klausimas, ar yra koks sąryšis tarp pirmykščių gyventojų nadruvių bei skalvių ir vėliau, XVI amžiuje, iškilusių lietuvių, jei šie daugiausia skindami girias kūrėsi. Lietuvių kūrimasis giriose kėlė kolonizacijos ir ryšium su tuo imigracijos iš Didžiosios Lietuvos klausimą. Kaip matėme, jau XVIII amž. viduryje Prūsų autorius Lukanus kalbėjo apie lietuvių iš Didžiosios Lietuvos perkeldinimą į nadruvių ir skalvių žemę. Atkeltieji lietuviai ir žemaičiai, pasak jo, jungėsi su vietiniais ir tuo būdu darėsi Mažosios Lietuvos gyventojai. Tad jau Lukanus davė pradžią pažiūrai, kad Mažosios Lietuvos gyventojai yra iš dalies vietiniai, iš dalies atsikėlusieji iš Didžiosios Lietuvos.

Nuo pat XIX amž. pradžios ta Lukano iškelta mintis gyva paliko. Tik čia kilo klausimas, ar mažlietuviuose vyravo senųjų nadruvių ir skalvių palikuonys ar atsikėlusiuju lietuvių. Tą klausimą pirmas aiškiai pastatė M. Toeppenas ir atsakė tvirtindamas, jog mažlietuviai iš esmės yra palikuonys nadruvių ir skalvių, kurie ir buvo lietuviai. A. Bezenbergeris parėmė jo mintį filologiniais argumentais. Dideliu tų dviejų mokslininkų autoritetu buvo paremtas lietuvių autochtoniškumo mokslas. Jis vyravo iki I pasaulinio karo pabaigos.

Po karo dalykai staiga pakitėjo. Dėl politinių permainų tiko atgaivinti kiek seniau keltą lietuvių imigracijos mokslą ir juo naujai grįsti Mažosios ar Prūsų Lietuvos praeitį. Pradininkė to

beveik revoliucinio mokslo tapo G. Heinrichaitė-Mortensenienė su savo disertacija.

Du svarbesnius naujus dalykus išskėlė Heinrichaitė: nadruviai ir skalviai buvo ne lietuviai, bet prūsai ir didžioji gria — tuštuma, be gyventojų. Pirmas jos teiginys susilaukė visiško vokiečių autorių pritarimo. Tuo tarpu antras — apie grios tuštumą — priimtas su rezervais. Net ir toks P. Karge, labai pritariančiai priėmęs Heinrichaitės disertaciją, vis dėlto įrodinėjo, kad grios nebuvo be gyventojų. O vėliau rašęs Mortensenas jau kalbėjo apie pilnas gyventojų grias. Tik tie gyventojai, pasak jo, neturėjo grioje pastovių sodybų ir vertėsi klajoklinių žmonių verslu. Girių klajūnai, pasak Mortenseno, nebuvo lietuviai ir su vėlesniais lietuviais nieko bendro neturėjo. Kur jie dingę, kai ateiviai iš Didžiosios Lietuvos ėmė grioje kurtis ir kodėl jie nesikūrė greta lietuvių, taip Mortensenas ir nesiteikė paaiškinti.

Pripažinus grias nebuvus tuščias ir vis dėlto mokant, kad jų vėlesnieji gyventojai sėsleji nebuvo vietiniai, nenuosekliai elgiamasi. Jei paskutiniai didieji magistras ir kunigaikščiai sodino lietuvius ateivius, tai kodėl jie nesodino vietinių klajūnų? Antra vertus, ir dokumentai, katastrai, beveik ir nekalba apie kokius ateivius ūkininkus. Jie teregistruoja daugiausia vien žemės gavėjus ir nurodo jiems uždedamas pareigas. Šie dokumentai liudija apie Prūsijos valdovų plačią varytą vidaus kolonizaciją, kuriai Rytprūsių istorikai nekreipė didelio dėmesio. Jie težiūrėjo vien imigracijos iš Didžiosios Lietuvos, turėjusios antraeilės reikšmės Mažosios Lietuvos apgyvendinimui. Ryšium su vidaus kolonizacija galima grįsti ir tęstinumą nuo senųjų nadruvių bei skalvių iki vėlesniųjų mažlietuvių ir tuo būdu nurodyti, kaip iš senųjų prūsiškų kilčių išsivystė Mažoji Lietuva.

DR. J. JAKŠTAS

Cleveland, Ohio, J. A. V.

HISTORIOGRAPHICAL OUTLINE OF PRUSSIAN LITHUANIA

by

DR. JUOZAS JAKŠTAS

(Summary)

Prussian or Minor Lithuania was the name given to the northeastern corner of Prussia where the people of Lithuanian nationality were in the majority until about the middle of the 19th century. The oldest inhabitants of this area are known as Nadrovians and Scalovians, names which appear first in the written sources of the 13th century. The oldest chronist of the Teutonic Knights, Peter of Dusburg (ca. 1339) lists them among the 11 Prussian tribes. He considers them to be Prussians.

At the end of the 13th century Minor Lithuania was conquered by the German or Teutonic Knights. The largest part of the country was then known as the Wilderness (Wildnis). The name was given to the extensive areas of forests, bushes, lakes, rivers, moors and swamps. The Wilderness was sparsely populated until the end of the 15th century.

Changes took place after the Teutonic Order suffered a great defeat during the thirteen year war (1453-1466). The Wilderness then became an important part of their greatly reduced territory. The last Grand Masters of the Order initiated the colonization of the desolate Wilderness. Their work was continued on a larger scale later on by their successors, the dukes, after the secularization of the Teutonic Order.

The people who had settled in the Wilderness were mostly of Lithuanian origin. However, since Lithuanians are seldom mentioned in the historical sources referring to the times previous to this colonization, the question about the origin of the earlier inhabitants was raised. Were they old Prussians, as Dusburg put it, or immigrants from Greater Lithuania? The Prussian author of the 18th century, A. H. Lukanus, pointed out the possibility of a transfer of the people from Samogitia and Lithuania to Nadrovia and Scalovia, i. e. Minor Lithuania. Hence, Lukanus was the first author who presumed that the inhabitants of Minor Lithuania were partly from Lithuania and partly indigenous.

The same question about the origin of the Minor Lithuanians was again raised at the beginning of the 19th century. M. Toeppen, the renowned Prussian historian, was the first to formulate the question precisely and to answer it affirmatively : Nadrovians and Scalovians were ancestors of the inhabitants now living in Minor Lithuania. Consequently, M. Toeppen (in contrast to Dusburg) affirmed the Lithuanian nationality of these two Baltic tribes. The well-known linguist, A. Bezzenberger, produced philological arguments in support of M. Toeppen's findings.

The view held by these two respected authorities on the Prussian past prevailed without challenge until after World War I. The great political changes at the end of the War, especially in East Prussia, influenced the outlook on the past of Minor Lithuania. It was fitting under the changed circumstances to emphasize the opinion of several past authors who spoke about Minor Lithuanians as immigrants. Miss G. Heinrich was the first who undertook the task of proving the view of Toeppen-Bezzenberger to be wrong. In her dissertation « Beiträge zu den Nationalitäten und SiedlungsVerhältnissen in Pr. Litauen » (Berlin-Nowawes 1927) she tried to show that the Lithuanians in East Prussia were not indigenous people. Two leading thoughts prevail in this dissertation : Nadrovians and Scalovians were not Lithuanians but Prussians, and the great forests (Wilderness) were uninhabited. Her first assertion met unrestricted support of the German authors, while the second was not totally accepted. Even P. Karge, who highly praised the dissertation of Miss G. Heinrich before it was published, spoke about sparsely inhabited forests. A similar point of view was held also by H. Mortensen, a very prominent authority on the past of Minor Lithuania. In his last exhaustive work « Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreussens bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts » 2 vol. (Leipzig 1937-1938), written jointly with his wife, the former G. Heinrich, he especially stressed that the Wilderness was always inhabited. However, he strongly denied that the inhabitants of the Wilderness were settlers and land workers. In his opinion they were migrants living as hunters, fishers, beekeepers, haymakers, and warriors or brigands. According to Mortensen, these people of the Wilderness were not Lithuanians. He set out to demonstrate that the Lithuanians first appeared as settlers in East Prussia in the XV century at the request of the state authority. Thus according to him, Minor Lithuania acquired a farming population.

The assertion, that there were always some people in the Wilderness, and the presumption, that the later inhabitants were not local people but from somewhere else, are incompatible. If the grand masters and the dukes settled the Lithuanian newcomers, why did they not settle the local migrants too ? Besides, there is hardly any mention of newly arriving farmers in the land grant documents or kadastres. Listed mostly are only the receivers of land and their

duties. These documents give witness to the inner colonization by the Prussian rulers. But the East Prussian historians do not pay much attention to them. They consider only the immigration from Greater Lithuania which, however, was of secondary importance in populating Minor Lithuania.

With good reason some historians like P. Pakarklis, C. F. Karp, V. Vileišis and others opposed the standpoint of the Prussian historians. They demonstrated the survival of the indigenous population through the ages. According to them, the ever present inhabitants gradually settled down in the Wilderness and in this way the inner colonization was completed.

By stressing this type of colonization it can be shown that the greater part of the Minor Lithuanians evolved from the Nadrovians and Scalovians.